

Knjiga za svaku ženu: kvalitativna analiza konstrukcija ženskih identiteta u (post)socijalizmu

---

Jambrek, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:080918>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-04-17**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – Studij antropologije

***Knjiga za svaku ženu: kvalitativna analiza konstrukcija ženskih identiteta u
(post)socijalizmu***

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević

Komentorica: dr. sc. Tihana Rubić

Studentica: Ines Jambrek

Zagreb, siječanj 2020.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „*Knjiga za svaku ženu: kvalitativna analiza konstrukcija ženskih identiteta u (post)socijalizmu*“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorica dr. sc. Nevene Škrbić Alempijević i dr. sc. Tihane Rubić. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Ines Jambrek

SADRŽAJ

I.	Uvod.....	4
II.	Definiranje područja i metodologija istraživanja.....	8
III.	Knjiga kao kulturni proizvod.....	12
IV.	Autoetnografske bilješke	16
V.	Teorije društvenog sjećanja	19
VI.	Obitelj kao zajednica sjećanja.....	23
VII.	Rodni identitet.....	27
VIII.	Pojam roda u socijalizmu i postsocijalizmu.....	30
IX.	Analiza diskursa <i>Knjige za svaku ženu</i>	32
X.	Položaj žene na tržištu rada.....	38
XI.	Raznovrsnost sjećanja.....	41
XII.	Odgov nove građanke – gradska vs. seoska žena	44
XIII.	Zaključak.....	52
Bibliografija		
Izvori		
Filmski materijal		
Sažetak		

I. UVOD

U ovom sam se radu bavila različitim načinima poimanja ženskog identiteta, osvrćući se na usmenu povijest, odnosno životne priče žena koje su živjele u socijalizmu, a čiji su narativi prikupljeni metodom otvorenih intervjua. Cilj ovog rada bio je, iz konteksta postsocijalizma te koristeći primarno teorijske alate društvenog sjećanja, istražiti ženska iskustva života u socijalističkoj Jugoslaviji, odnosno sjećanja žena na život u socijalizmu, te pokušati odgovoriti na pitanje tvori li se u socijalizmu kao mjesto sjećanja koherentan ženski identitet. Kvalitativnu analizu konstruiranja ženskih identiteta u (post)socijalizmu gradila sam na analizi *Knjige za svaku ženu* i narativima mojih kazivačica, od kojih sam htjela saznati kakvo je njihovo sjećanje na život u socijalizmu te posebno na *Knjigu za svaku ženu*, ukoliko su je posjedovale. S obzirom da je ovo istraživanje povijesti žena i njihovih identiteta, istraživanje o ženskom znanju iz socijalizma i o socijalizmu, analizu sam oblikovala tako da je osjetljiva na povijesne, političke i kulturne razlike, uzimajući u obzir modele kulturno-historijskog diskursa (Dijanić et al. 2004:11). Uspoređivala sam različita ženska iskustva života u socijalizmu s velikim brojem smjernica koje je ženama davala *Knjiga za svaku ženu*; na koje sve načine predstavljanja žena između sredine pedesetih i sredine osamdesetih godina prošlog stoljeća u *Knjizi za svaku ženu* korespondiraju službenoj politici ženske emancipacije tadašnje države, tj. na koji način prikazi žena iz knjige odgovaraju svakodnevici tog vremena sadržanoj u sjećanjima žena s kojima sam razgovarala za potrebe ovog rada. Pritom sam nastojala istražiti kako su osobna sjećanja žena povezana s društvenim kontekstom, te u kojoj mjeri odgoj, naslijeđena uvjerenja, patrijarhat, te razne predrasude i nesvjesni obrasci manifestiraju pripadnost zajednici žena koje su živjele u socijalizmu.

Dva su, samo naizgled, paradoksalna i međusobno isključiva ideala žene u vremenu jugoslavenskog socijalizma. S jedne strane stoji partizanka, samopouzdana i neovisna žena radnica koja je u vrijeme socijalizma dobila mnoga građanska prava koja do tada nije imala, nju se potiče da bude ravnopravno uključena u političko i radno društvo te da bude ekonomski neovisna. Nasuprot njoj supostoji kućanica, domaćica, ujedno i kuharica, krojačica, vezilja, majka i odgojiteljica, čuvarica zdravlja i supruga. Na ženi je stoga dvostruki teret očekivanog uklapanja u oba ova okvira koja na nju stavlja socijalističko društvo (Verdrey 1996:68). Opseg zadataka koje je kućanica trebala izvršavati još je više porastao nakon šezdesetih godina 20. stoljeća kada životni standard u Jugoslaviji raste (Duda 2010:17). Bolji standard se pritom većim dijelom odnosio na komfor koji je pružao dom, odnosno oslanjao se na ženine dnevne potrošačke odluke, kuhanje kvalitetnije i raznovrsnije hrane, održavanje obiteljske

garderobe, pripremu cijele obitelji i doma za izlete i praznike, zabavljanje obitelji, gostiju, no i kolega na poslu (Bracewell 2012:179). Kako bi što uspješnije igrala svoju ulogu svojevrsnog nadzanimanja kućanice, ženi je mogla pomoći *Knjiga za svaku ženu*¹, priručnik koji je izdavala, prvo Seljačka sloga, prosvjetno društvo hrvatskog seljaštva osnovano 1926. godine, a zatim njen nasljednik, Nakladni zavod Znanje (Spehnjak 1997:130). Knjiga je izlazila od 1952. do 1986. godine u preko dvadeset izdanja. Uredništvo se u proslavu trinaestog izdanja pohvalilo *Knjigom za svaku ženu* kao rekordom izdavačke djelatnosti zemlje (*Knjiga za svaku ženu* 1971.). Devetnaesto izdanje knjige iz 1983. godine, izdano 30 godina nakon što je Drago Chloupek uredio prvu knjigu, slijedilo je nakon 600.000 do tada prodanih primjeraka ovog, sudeći po broju izdanja, nekad vrlo popularnog priručnika. Iako je, s obzirom na brojna izdanja *Knjige za svaku ženu*, očekivano naći promjene koje su se uvlačile u svako novo, revidirano izdanje, takva analiza prelazila bi opseg ovoga rada.

Niz stručnih suradnika koji su pisali tekstove o različitim poljima socijalističke svakodnevice davao je *Knjizi za svaku ženu* ozbiljnost, no ona je legitimitet dobila ponajviše ranijim zaslugama Seljačke sloge, Drage Chloupeka te Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“, u okvirima koje je Chloupek djelovao. Seljačka sloga bila je važna i prepoznata društvena inicijativa usmjerena na prosvjeđivanje i opismenjavanje stanovništva (Spehnjak 1997). Od samog osnutka 1925. godine, Seljačka sloga organizirala je prosvjetne i kulturne sadržaje poput analfabetskih tečajeva, čitalačkih skupina, knjižnica, glumačkih družina, a organizirali su i predavanja s temama iz gospodarstva (ibid). Nakladnička djelatnost Seljačke sloge također je značajna, a tiskala je, između ostalog, radove važnih domaćih i stranih književnika te brošure i knjige o zdravstvenom, kulturnom i gospodarskom prosvjeđivanju, pa kao jedan od svojih zadataka navode „štampati za seljački narod jeftine poučne knjižice iz svih područja znanosti, lijepe književnosti, gospodarstva, prosvjete, zemljopisa, priručnike o postanku čovjeka itd.“ (Spehnjak 1997:130). Drago Chloupek bio je bio poznati liječnik, higijeničar i dokumentarist Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“, zdravstveni prosvjetitelj naroda, ponajviše jugoslavenskog sela. Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ u dva desetljeća od svog osnutka 1927. godine razvila je specifičnu filmsku proizvodnju namjenskog filma čijom je količinom i raznovrsnošću nadmašila većinu onoga što se tada stvaralo u području hrvatskog i jugoslavenskog filma (Majcen 1987:71). Proizvodnja zdravstveno-edukativnih filmova Škole zasnivala se na kratkim igranim i dokumentarnim filmovima. Prvi liječnik scenarist bio je upravo Drago Chloupek te on sam predstavlja jednu važnu epohu u djelatnosti

---

¹ Naslov knjige u daljnjem tekstu koristi se i kao skraćena „KSŽ“ i u svom punom obliku

Škole, a za film *Jedan dan u turopoljskoj zadrugi* osvojio je i važno priznanje; Grand Prix na festivalu etnografskog filma u Firenci (ibid:78). S obzirom na navedeno, jasno je kako je produkcija edukativnih sadržaja dio vremena u kojem se, i prije tiskanja prve *Knjige za svaku ženu*, djelovalo sistemski i institucionalno prosvjetiteljski kroz razne medije. Drago Chloupek urednik je svih izdanja *Knjige za svaku ženu* od pedesetih godina 20. stoljeća pa sve do izdanja iz 1971., kada uredničku palicu preuzima Čuča Smokvina Boranić i ne napušta uredničko mjesto do zadnjeg izdanja knjige iz 1986. godine.

Već se sam naslov knjige obraća ženskom rodu u cjelini. Samo korištenje opće zamjenice „svaku“ čini naslov dodatno apsolutnim naglašavajući da niti jedna članica roda pritom nije izostavljena. Dapače, kao da se time želi istaknuti kako će žena unutar korica knjige naći nešto što bi trebalo biti sastavnim dijelom njenog ženskog identiteta i ženskog iskustva.

„Socijalistički građanin mora se svestrano odgajati. U našem društvenom sistemu mora dobiti bar minimalno univerzalno znanje. Tomu mi težimo, razumije se, ne odjedanput, ali tome težimo.“ (KSŽ 1952:prolog)

Iznad navedeni citat preuzet je iz *Knjige za svaku ženu*, izdanja iz 1952. godine, a radi se o dijelu iz govora druga Tita u Glini 1952. godine. Ova izjava je, kao svojevrsna motivacija čitateljima, istaknuta na samom početku, u prologu knjige. Ono što odmah upada u oko je kontradikcija ove Titove izjave koja pretendira na jednakost; korištenjem riječi „građanin“ za sve članove jugoslavenskog društva Tito nastoji ukazati na jednakost muškog i ženskog dijela populacije, a ta izjava kao da je pobijena svakom sljedećom stranicom teksta same knjige, koji se obraća direktno i samo ženi, vrlo često uz detaljno opisane protokole. Iako je takva dihotomija u knjizi sasvim jasno profilirana, radovi koji se bave položajem žena u socijalističkoj Jugoslaviji ukazuju na to da je bez obzira na zakone i ustavna načela koja proklamiraju ravnopravnost, „duboko ukorijenjeni tradicionalni i patrijarhalni *modus vivendi* pružao otpor ženskoj emancipaciji i ženskoj aktivnosti van privatne sfere“ (Spahić, Ždralović et al. 2014:172).

Iako su žene postale aktivnije u javnoj sferi dobivši pravo glasa 1945. godine i zapošljavajući se, govoreći u generalnim tezama, identitet žene kao majke ipak je ostao osnovni identitet jugoslavenske žene, a odmah nakon njega je dolazio identitet žene radnice, što nam daje do znanja i *Knjiga za svaku ženu* (Gazetić 2009:6; Spahić, Ždralović et al. 2014:172). Odgoj i vrlo široko znanje kojeg zagovara Tito s jedne se strane slaže s vrlo širokim rasponom tema u

knjizi koje zaista nude mnoge dimenzije praktičnog, ali i osnovnih bioloških, zdravstvenih, tehničkih, nutricionističkih i kulturnih znanja, poput osnova bontona, no u knjizi ta su znanja namijenjena ženi, iako smatram kako bi gotovo sve teme koje knjiga obuhvaća zainteresirale i muškarca.

Smatram važnim već u uvodu ovome istraživanju naznačiti vlastitu motivaciju za bavljenje ovakvom temom, s obzirom da sam djevojka, žena, rođena 1990. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, no da o iskustvu življenja u „bivšoj državi“ znam samo iz druge ruke, od majke, bake - što iz njihovih priča, što iz svojih vlastitih interpretacija majčinih i bakinih riječi i postupanja, te patrijarhalnih odnosa u vlastitoj obitelji. Vjerujem da mi je moja ženska pozicija pri intervjuiranju žena za potrebe ovog rada omogućila „bliskiju i spontaniju istraživačku i razgovornu interakciju, uz to što je odredila senzibilitet i perspektivu čitavom istraživanju i pisanju“ (Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016:89). Potrebno je, dakle, ovo istraživanje definirati i kao istraživanje bliskoga, „varijantu etnologije kod kuće, koja problematizira i istražuje domaće, osobno i vlastito te primjenjuje strategije kritičke antropologije“; s obzirom da sam sama žena te da sam dijelom postsocijalističkog društva koje sam istraživala, da dijelim svoje aktualno kulturno iskustvo s kazivačicama, te da me i prije ovog rada često zaokupljalo razmišljanje o životu i položaju moje bake u kućanstvu iz kojega dolazim, a koje sam nerijetko uspoređivanja s iskustvima moje majke, te moje sestre i mene, kao najmlađih žena u kućanstvu (Potkonjak 2014:21, prema Čapo Žmegač 2006 i Gulin-Zrnić 2006). *Knjigu za svaku ženu* moja je prijateljica dobila na poklon od svog djeda. Takav poklon ne bi čudio, dapače, bio bi on možda i najnormalniji i potpuno logičan da ga ona nije dobila 2013. godine. Od tog trenutka *Knjiga za svaku ženu* pružila nam je sate zabave u jednom sasvim drugačijem kontekstu no što je Drago Chloupek vjerojatno zamislio. Detaljne upute za ponašanje, dužnosti i mjesto žene u nebrojenim društvenim i privatnim situacijama u toj su knjizi obrađene kao procedure i strogi protokoli koje suvremenoj ženi mogu djelovati smiješno. U ovom se nastoji istražiti utjecaj *Knjige za svaku ženu* na poželjan model žene u vremenu socijalizma te prenošenje sjećanja na *Knjigu za svaku ženu* u današnji kulturni kontekst.

U sljedećem ću poglavlju pobliže definirati predmet ovog istraživanja i metodologiju kojom sam se u njemu koristila. S obzirom da je *Knjiga za svaku ženu* okosnica ovog rada, u trećem ću se poglavlju osvrnuti na knjigu kao kulturni proizvod i pokušati je smjestiti u vremenski kontekst u kojemu ona nije osamljeni projekt. Kulturnoantropološka teorijska usmjerenja koja koristim u analizi *Knjige za svaku ženu* i interpretaciji naracija žena te načina konstrukcija

njihovih ženskih identiteta u (post)socijalizmu izložit ću u poglavljima o teorijama društvenog sjećanja i o rodnom identitetu. Obitelj kao primarna zajednica prenošenja sjećanja i vrijednosti putem odgoja i socijalizacije važan je aspekt u naracijama mojih sugovornica i bitna mnemonička zajednica, stoga ću u poglavlju o obitelji konzultirati autore koji u istraživanju društvenog sjećanja svoj fokus stavljaju i na obitelj te objasniti njenu važnost za prenošenje sjećanja. U zasebnom poglavlju bavit ću se društvenom organizacijom roda i načinima rodne organizacije ljudskih zajednica u socijalizmu i postsocijalizmu, s obzirom da je upravo (post)socijalizam specifičan kontekst iz kojeg polazim u ovo istraživanje te da drugačiji politički kontekst na različit način pristupa značenjima društvene organizacije roda i postavlja pred žene drugačija očekivanja. Autoetnografske bilješke koje izlažem u četvrtom poglavlju koristit ću kao temelj za analitičko-kritičko povezivanje vlastitog iskustva s temom koju istražujem. Sama *Knjiga za svaku ženu* predstavlja opsežan korpus za analizu diskursa, stoga sam diskurs knjige analizirala usporedno s kazivanjima mojih sugovornica u poglavlju o analizi diskursa *Knjige za svaku ženu*. Poglavlje o položaju žene na tržištu rada služilo mi je kako bih u njemu postavila glavne zaključke o društvenoj važnosti i osobnoj motivaciji žena za uključivanje na tržište rada, s obzirom da su to pravo žene u socijalizmu tek počele koristiti, a patrijarhalna podjela poslova i dalje je (bila) prisutna. Zaključna poglavlja o raznovrsnosti sjećanja te o odnosu sela i grada (odnosno odgoju nove građanke) svojevrsan su zaključak prije samog zaključka u kojima ulazim u daljnju interpretaciju kazivanja i analizu knjige, što me zajedno dovodi do utvrđivanja razlika u očekivanjima od seoskih i gradskih žena te o mnogostrukosti sjećanja na *Knjigu za svaku ženu* i poželjan model žene u vrijeme socijalizma, ovisno o mnogim različitim društvenim grupama u kojima su se moje kazivačice našle kroz život, no najviše ovisno o njihovom aktualnom društvenom i političkom kontekstu.

II. DEFINIRANJE PODRUČJA I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Iako su predmetom ovog istraživanja pojave - identitetske konstrukcije, koje se ne mogu definirati nekom fiksnom lokacijom, uz sastanke s mojim kazivačicama kao najočitiji teren na koji sam kao istraživač odlazila, *Knjiga za svaku ženu* jest svakako dio tog „terena“. Sanja Potkonjak u smjernicama za početničko bavljenje antropološkim terenom konstatira, a nastavno na tvrdnju Clifforda Geertza, kako lokacija etnografskih istraživanja nije presudna za antropologe (Potkonjak 2014:19, prema Geertz). Stoga kao jedan od terena važnih za ovo istraživanje jest i sama *Knjiga za svaku ženu*, odnosno tekstovi koji predstavljaju kulturu

samu, u jednoj od njenih pojavnosti, a čija je analiza jedna od bitnih tehnika ovoga rada. S obzirom da se predodžba o tome tko i kakva žena jest ili bi trebala biti odražava i kulturnim proizvodima, što *Knjiga za svaku ženu* kao službeno izdanje socijalističkog sistema jest, ona ujedno konstruira ženski identitet i reprezentira ga konzumentima. Ta se socijalna konstrukcija mijenja ovisno o društvenim i političkim okolnostima, odnosno uključuje pitanja moći i proizvodnje značenja određenog političkog uređenja, u što sam barem djelomično pokušala dobiti uvid analizom knjige.

Kako sam u ovom radu istraživala osobna iskustva, moja je metoda bila „životna povijest, rekonstruktivni intervju ili testimonijalni intervju, odnosno klasični otvoreni intervju“ (Potkonjak 2014:38). Imala sam okvire onoga što sam htjela saznati, no oni su bili široko postavljeni tako da sam svaki intervju prilagođavala sugovornici, odnosno potpitanjima sam se vezala na njihova iskustva života u socijalizmu, prelazeći samo ugrubo generalne teme koje sam unaprijed odredila – odrastanje, zaposlenje, položaj na tržištu rada, očekivanja od žena u obiteljskom, poslovnom i generalnom društvenom kontekstu, a sve u skladu s etnografskom praksom terenskog istraživanja koja „traži da se na terenu propituju određene teme, ali rijetko kad pristaje na planirano i kontrolirano intervjuiranje...“ (ibid:72). Polustrukturirani intervju otvorio je teme privatne i javne sfere, koje su isprepletene gradile priču o životima mojih kazivačica. Takve priče, ipak, ne donose reprodukciju stvarnosti, već je „potrebna analiza intervjuja kako bismo došli do povijesne, sociološke ili feminističke građe“ (Dijanić et al. 2004:17). Osim metode otvorenih intervjuja, usputno sam u kraćim dijelovima ovog rada koristila i druge antropološke metode, primarno reflektivne, kojima sam pokušala analizirati subjektivno iskustvo vlastite obitelji.

Kako bih povećala količinu građe, kao izvorom za kazivanja koristila sam se i transkriptima intervjuja već učinjenog istraživanja: Projekt *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu* autorica Dijane Dijanić, Mirke Merunka-Golubić, Ive Niemčić i Dijane Stanić iz 2004. godine veliki je međunarodni projekt koji je prikupio 90 intervjuja otvorenog tipa sa ženama koje su živjele u socijalističko vrijeme Jugoslavije. Neke od tih intervjuja autorice u knjizi donose u punom obliku, pa sam se na trenutke znala poslužiti i njima, s obzirom da sam knjigu njihovog projekta pročitala u procesu pisanja ovog rada te da su njihove smjernice po kojima su vodile intervjuje, iako puno šire temama koje obuhvaćaju, uvelike odgovarale mojima. Cilj njihovog rada nije bio otkrivati nove podatke o životima žena i njihovim aktivnostima, već „fokusirati se na interaktivan odnos sugovornica slušanjem, poštovanjem prostora privatnosti i integriteta žene, te nezadiranjem u područja koja žena želi

ostaviti za sebe, na taj način dobivajući osobnu stranu nekog događaja“ (Dijanić et al. 2004:15). Spomenuti projekt ujedno predstavlja osamljeni primjer istraživanja osobnih ženskih povijesti socijalističkog razdoblja Jugoslavije, no njegova metodologija, teorijski okviri i interpretacije značajan su doprinos istraživanju ženskih sjećanja na život u socijalizmu.

Iako sam provodila otvorene intervju, na naracije žena skupljene tom metodom neizbježno sam utjecala sama, pitanjima koja sam postavljala. Kao istraživači, ljudi koji istražuju druga ljudska bića, vrlo teško možemo sakriti sebe - naš izbor tema i pitanja počiva na kulturnom kontekstu u kojem živimo, te sama pitanja koja postavljamo pretpostavljaju određeni korpus mogućih odgovora, na kojima zatim, kao istraživači, temeljimo svoju interpretaciju (Slocum 2008:435). Nije zanemariv ni utjecaj zaborava na oblikovanje priča mojih sugovornica. Iako se zaboravom u ovom radu nisam posebno bavila, valja imati na umu kako između zaborava, subjektivnosti i samocenzure katkad možemo naći plodno polje za dublje analize sadržaja kazivanja, pogotovo ako se bavimo posebnim kontekstom društvenog sjećanja.

Neki od mogućih nedostataka mog odnosa prema ovom istraživanju jesu iskustveno nesuglasje i nejednakost mene kao istraživačice naspram istraživanih. S jedne strane, one jesu bile u određenoj poziciji moći samim time što su živjele socijalizam i što su uglavnom bile starije od mene, no s druge strane, ja sam dolazila iz pozicije istraživačice koja me, iako bez takvih pretenzija, stavlja u poziciju moći nad njima – kao istraživačica željela sam čuti dijelove njihove intime i o njima donositi sudove, no pokušavala sam izbjeći da žene s kojima razgovaram budu objekt koji samo promatram. Zato su otvoreni intervjui balansirali naše pozicije; žene su mi pričale ono što su same željele ispričati, kako one vide svoj život, što je poticalo respektabilnom odnos s kazivačicama u kojemu one nisu samo objekt istraživanja već i same oblikuju, vode i određuju dinamiku razgovora. Ovaj rad, s obzirom na širinu početnih teza i mali broj provedenih intervju, nema za želju graditi sliku socijalističkog društva već pružiti uvid u brojnosti i kompleksnosti sjećanja. Za potrebe ovog rada govorit ćemo o socijalizmu Jugoslavije kroz prizmu kazivačica koje iz postsocijalističkog konteksta govore kao Hrvatice, odnosno sve su državljanke novonastale Republike Hrvatske. Sveukupno sam razgovarala s 9 žena tijekom 2015. i 2019 godine, prvo za potrebe seminarskog zadatka o sjećanjima žena na život u socijalizmu u sklopu kolegija Antropologija društvenog sjećanja, a kasnije za potrebe proširenja istraživačke teme i pisanja ovog diplomskog rada.

Kako su se moje kazivačice često u svojim pričama pozivale na svoju „generaciju“, a i s obzirom da sam sama metodom intervjua ženama pristupala imajući na umu njihovu dob, važno je objasniti i pojam generacije. Sarah Lamb u svom radu *Generation in Anthropology* donosi pregled osnovnih značajki pojma generacije koje ću ovdje ukratko prikazati (Lamb 2015). Svakom antropologu, a i šire, bit će poznat dio jedne od definicija kulture prema kojoj se ona prenosi s generacije na generaciju. Ako putem generacije čiji smo dio usvajamo kulturu, možemo pretpostaviti kako putem generacije možemo istraživati i društveni i kulturni kontinuitet, odnosno pristupiti društveno-kulturnim promjenama koje se događaju tijekom vremena. Generacija je pojam koji prema Lamb ima dva značenja; u jednom shvaćanju to je grupa ljudi koji žive zajedno u nekom dijelu vremena i imaju neki dijeljeni identitet, prakse ili uvjerenja, a drugo shvaćanje više je genealoško i vezano za srodstvo te se referira na veze roditelja i djece; tê djece i njihove djece itd., gdje je pritom identitet određen položajem određene osobe u sustavu srodstva (Lamb 2015:853). Takvo određenje pojma generacije otvara prostor za istraživanje oblika (grupnih) identiteta koji proizlaze iz generacijskih razlika. Pojam generacije kao kategorije društvenog iskustva može nam dakle pružiti uvid u mnogostruke i često sukobljene perspektive kulturnog iskustva i disproporcija društvene moći s obzirom na sjecište generacije i klase, generacije i roda, seksualnosti, mogućnosti i godina, stvarajući brojne nejednakosti te različite pozicije i nijanse društvene moći (Lamb 2015:855).

U kontekstu ovog rada, prvom generacijom označena je generacija moje bake; dakle žena koje su odrasle i odgojile djecu u socijalizmu te sada žive svoju starost (moja baka rođena je 1944. godine). Sljedeća generacija jest generacija moje majke, dakle žena koje su odgajane u socijalizmu, ali svoju djecu odgajaju u postsocijalizmu (moja majka rođena je 1965. godine). Generacija moje majke mogla je čitati samo *Knjigu za svaku ženu* koja je izdana sedamdesetih ili osamdesetih godina, dok je generacija moje bake mogla imati sjećanje već na njena prva izdanja. Zadnja generacija sam ja, odnosno žene rođene kasnih osamdesetih i početkom devedesetih, koje danas imamo oko trideset godina i koje smo odgajane u postsocijalističko doba. U kolokvijalnom i akademskom diskursu promjene se najjače detektiraju u mlađim generacijama te su mladi najčešće polje istraživanja kada se žele istražiti društvene i generacijske promjene, pogotovo kulture mladih u globalno doba (Lamb 2015:854). Lamb smatra pogrešnim smještati društvenu i kulturnu promjenu primarno na mlade, već svojim istraživanjem pokazuje kako, iako i društvo i starije generacije sebe često smatraju nositeljima tradicije, oni isto tako otkrivaju nove pomodne načine življenja koje prenose i svojim potomcima (ibid). Dakle, promjene u poimanju onoga kakve uloge bi žene trebale igrati, ne dolaze nužno od mlađe generacije kojoj pripadam, već su i kazivanja koja sam prikupila

govorila u prilog tome da su starije generacije žena često prilagođavale strategije i konstruirale svoje ženske identitete drugačije u novo, postsocijalističko vrijeme, ovisno o aktualnom kontekstu u kojem se svaka od kazivačica nalazi.

III. KNJIGA KAO KULTURNI PROIZVOD

Zabavno štivo oduvijek je činilo integralni dio periodike, a može se reći i da predstavlja najstariji vid popularne kulture koji je već u vrijeme Jugoslavije postao masovan fenomen donekle usporediv s tiskom na Zapadu (Janjetović 2011:33-34). Uglavnom se radi o zabavnim časopisima, listovima, prilozima u informativno-političkim tiskovinama, o stripovima ili romanima – u zasebnim sveskama ili u okviru raznih listova (ibid). Iako *Knjiga za svaku ženu* nije ni časopis ni zabavni serijal, pa je ne možemo svrstati u popularnu kulturu socijalističkog razdoblja, ona svakako predstavlja kulturni proizvod i dio masovne kulture toga vremena s obzirom na velik broj izdanih primjeraka, njenu prisutnost u arhivima knjižnica, obiteljskim bibliotekama i sjećanjima žena.

Socijalistička je država u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata zabavne tiskovine držala pod strogom kontrolom režima i koristila ih uglavnom za širenje službene ideologije i propagande, tako da njihova naklada nije prelazila onu informativno-političkih tiskovina (Janjetović 2011:33). Pedesetih godina dvadesetog stoljeća u Jugoslaviji je uvedeno samoupravljanje koje je dalo veću samostalnost tvrtkama, pa su se i izdavačke tvrtke u svojim strategijama više orijentirale na prodaju i stjecanje dohotka (ibid:39). Unatoč tome što je na trenutke veoma strogo pristupala popularnoj masovnoj kulturi koja prijete sa Zapada u obliku zabavne glazbe, časopisa i „šund-romana“, uvodeći npr. poseban porez na „šund“ 1972. godine, s vremenom je jugoslavenska politička elita razvila mišljenje kako masovna kultura, a time i popularna kultura, sama po sebi nije ni zla ni dobra, ni štetna ni korisna, već je nužna kako bi se čovjek kao društveno biće emancipirao od lokalnih oblika svojega postojanja (Janjetović 2011:41). Jugoslavenski su političari s vremenom uvidjeli kako popularna i masovna kultura sa sobom donosi i „ponešto prihvatljivih vrijednosti“, kako su ti sadržaji „mnogo učinili i na planu postizanja jednakosti spolova“, progovarajući o „izvjesnim problemima društva nerijetko uključujući svakako poželjnu kritiku društvenih nejednakosti“ (Senjković 2009:68-69). Reana Senjković istražuje kakav je bio socijalistički pristup pojmu masovne kulture i kakav je slijedom toga bio status „zabavne štampe“ u jugoslavenskom društvu. Iznosi „domaću misao o kulturi“, dio teksta Stipe Šuvara, jugoslavenskog sociologa i

političara u kojoj on kaže kako je „prevladavao stav da je osnovni zadatak kulture prosvijetliti društvenu većinu, obrazovati je da može usvajati kulturu (...), da bi običan radnik spoznao da mora ići u kazalište, slušati opere, posjećivati izložbe...“ (Senjković 2008:95, prema Šuvar). Upravo ova odgojna ideja stvaranja nove jugoslavenske socijalističke građanke (i građanina) prisutna je u *Knjizi za svaku ženu*, a najjasnije ju se može razabrati iz patronizirajućeg tona knjige koja se čitateljici na mnogim mjestima obraća kao nekome tko ne razumije puno i tek ju je potrebno odgojiti, u jednostavnim rečenicama i s uputama koje ponavlja više puta, vrijeđajući njenu inteligenciju i sumnjajući u njeno poznavanje „građanskog“ načina života.

Iz mnogih citata službene političke elite socijalističkog razdoblja postaje jasno da je socijalistička država uviđala kako masovnom kulturom može pristupiti širokom broju ljudi te da ih može oblikovati prema vlastitim interesima. Komisije za kulturno-zabavni život i društvenu aktivnost omladine „osmišljavale su zabavu i razonodu u slobodnom vremenu tako da su je nastojale oplemeniti oblicima stvaralaštva, socijalističkom idejnošću i sadržajima u kojima se ispoljava slobodna i svestrana ličnost...“ (ibid:100). Pritom je *Knjiga za svaku ženu* pandan masovnoj kulturi u Sovjetskom savezu o kojoj piše Dwight McDonald, a prenosi Reana Senjković, kao o formi koja želi propagirati i odgojiti, a ne zabaviti (Senjković 2008:73, prema McDonald). Ta je masovna kultura različita od zapadne po tome što odgaja konzumenta prema pravilima koja diktiraju državni, a ne tržišni modeli i vrijednosti (Senjković 2008:75).

Knjiga za svaku ženu nije bila osamljeni primjer rastuće literature prodavane u rekordnim nakladama kojom se normira novi socijalistički građanin ili građanka. Jelena Ivanišević u svojoj knjizi *Od kuharice do književnosti; ogledi o kulinarskoj prozi* istražuje povijest i pristupe istraživanju kulinarske i gastronomske književnosti u Hrvatskoj. Ona navodi kako su u razdoblju pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća kuharice u Jugoslaviji i svijetu oblikovale ideal doma, prije svega zato što se ženina uloga domaćice smatrala njenim prirodnim pozivom, a da su kuharice „propisivale kako se nositi sa složenim zahtjevima koje je pred žene stavljalo društvo“ (Ivanišević 2017:56). Navodi brojne primjere poput vrlo popularnih kuharica Mire Vučetić koje objašnjavaju koje sve vrline domaćica mora posjedovati (njihov popis uglavnom prelazi okvire kuće), s obzirom da se domaćicu traži „da sudjeluje u javnom životu, socijalnom polju te da se zanima za politiku“ (Ivanišević 2017:65). Autorica tvrdi kako savjeti u većini kuharica tog vremena slijede tradiciju cjelovitih domaćinskih priručnika poput *Mrs. Beeton's Book of Household Management* ili kuharice Paulette Bernège *De la méthode ménagère*, koje vođenju kućanstva pristupaju heuristički,

„nastojeći mladoj domaćici olakšati svladavanje kućne ekonomije, pomoći u održavanju zdravlja i sreće ukućana, a time i društva u cjelini.“ (ibid:66). Ovo nam govori da projekti slični *Knjizi za svaku ženu* nisu dio samo socijalističkog svijeta, već da postoje drugi slični primjeri u širem europskom kontekstu.

Iako primarno istraživački rad drugačijeg cilja, knjiga *Odrastanje na Samoi* Margaret Mead, jedan od klasika antropološke literature, zajedno s predavanjima koja je Margaret Mead održavala, pretočeni su u priručnike za roditelje zbog kojih je Mead postala slavna i najprodavanija autorica antropološke literature 20. stoljeća, potvrđujući takvim uspjehom kako visokotiražni priručnici nisu dio samo socijalističkog svijeta već da ih možemo promatrati kao dio šireg procesa ponovne izgradnje društva i vrijednosti nakon Drugog svjetskog rata (Eriksen 2007).

Uz priručnike o kućanstvu, kuhanju i odgoju, u to su vrijeme također izdavani i mnogi priručnici o „uradi sam“ aktivnostima, pa tako i ja na svojoj polici imam priručnik *Popravite sami* iz 1982. godine u izdanju Mladinske knjige (naklada od 10.000 primjeraka), kojeg sam pribavila jer je nudio niz zanimljivih „uradi sam“ projekata uz razrađena slikovna objašnjenja.

Još jedan primjer popularnog kulturnog proizvoda je i časopis *Sam svoj majstor* (ili skraćeno *SAM*), koji je bio jedna od ikona „uradi sam“ kulture, a pridružio se postojećim popularnim Vjesnikovim izdanjima časopisa poput *VUS-a*, *Starta* i *Studija* 1975. godine u nakladi od 71.000 primjeraka (Benić 2014). Ti primjerci rasprodani su u mjesec dana, da bi 1983. naklada došla do vrhunca sa 152.000 prodanih *SAM*-ova mjesečno (ibid). Iako se popularnost časopisa *Sam svoj majstor* lako može povezati s društveno-ekonomskim okolnostima sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća kada je svijet na globalnoj razini pogodila recesija radi naftne krize zbog čega se nastoji samostalno ovladati vještinama popravka raznih predmeta, urednik časopisa Ivan Kreutz razumio je da se *SAM* „ne smije ograničiti samo na fanatične krugove hobista već da mora biti odgovor na nasušnu potrebu čovjeka da sam vodi svoje kućanstvo“ (ibid).

„Uradi sam“ časopise kao i razne druge priručnike možemo shvatiti kao poticaj da sami mijenjamo i popravljamo svijet. Njihov broj do osamdesetih godina 20. stoljeća raste, postaju sve deblji, onakvi kakvima ih zamišljamo danas, nudeći čitatelju toliki opseg informacija o ovladavanju okolinom da ih je postalo teško sve i pročitati (Svenvold 2015). Osamdesetih godina priručnici se polako smanjuju u opsegu da bi zatim gotovo potpuno nestali, istisnuti

internetskim udžbenicima i stvarima koje se bacaju u smeće i kupuju nove, a ne popravljaju (ibid).

Istovremeno, važno je uvijek imati na umu težnju socijalističkih vlasti da podignu kulturni nivo stanovništva te da ga ideološki „izgrade“, što je bilo dijelom šireg projekta koji se u Jugoslaviji nije oslanjao samo na tiskovine, nego je poput Seljačke sloge i Škole za narodno zdravlje „Andrija Štampar“ koristio i razne druge vidove obrazovanja i kulturnog djelovanja. Takav primjer su radnička učilišta na poput Radničkog narodnog sveučilišta „Moša Pijade“ (RANS), danas Pučkog otvorenog učilišta Zagreb, čiju kompleksnu arhitektonsku i urbanističku, no i ideološku, društvenu te kulturnu ulogu istražuju Jasna Galjer, Sanja Lončar i Tihana Rubić. Autorice na primjeru zgrade i djelovanja Radničkog narodnog sveučilišta „Moša Pijade“ nastoje objasniti ideju „sinteze umjetnosti“ u doba poslijeratne obnove nakon 1945. godine, kada se ona „u novim društvenim, kulturnim i političkim okolnostima pojavljuje kao model tumačenja sudjelovanja umjetnosti, arhitekture i dizajna u suvremenim pojavama moderne europske kulture, s težištem na uspostavljanju interaktivne mreže odnosa“ (Galjer, Lončar i Rubić 2018:18). Aspekti rada ove ustanove široki su, a uključuju nedovoljno istražene elemente poput „projekta programiranih materijala, projekta džepnih ormarića, avangardnoga filma i kazališta, satiričkih i umjetnički oblikovanih publikacija, knjižnice i časopisa *15 dana*, međunarodne komunikacije u razvoju programa, uloge i značaja žena na rukovodećim funkcijama unutar ustanove, prve videoteke, jedne od prvih auto-škola, prve škole za strane jezike, vjenčanja u ustanovi, gerontoservisa, i dr.“ (ibid:24). Zgrada Radničkog narodnog sveučilišta „Moša Pijade“, izgrađena u sklopu projekta „Aleje fakulteta“ od 1955.-1963. godine, funkcionira kao urbanistička, arhitektonska, ali i sociokulturna dimenzija upravo u smislu sinteze koja ima meta-političku ulogu o obnovi čitavog društva, dok autorice ovim radom nastoje ukazati na potrebu za daljnjim istraživanjima šire edukativne, društvene, kulturne i političke uloge ove i sličnih ustanova (ibid:17-19; ibid:24).

Nastavno na srodne primjere zabavnog i kulturnog sadržaja koji su za cilj imali obnovu društva, odgoj ili normiranje ponašanja, valja spomenuti kako i danas postoje brojni primjeri koji, slično kao i *Knjiga za svaku ženu*, žele kreirati ženski identitet. Mima Simić dekonstruira normiranje ženskog identiteta putem ženskih žanrova na primjeru časopisa *Teen*, u čijem sadržaju i stilu nalazi mehanizme istovjetne onima koje ću kroz daljnju analizu pokazati na primjeru *Knjige za svaku ženu*. Autoritativni ton pun imperativa u oba primjera diktira i propisuje ponašanje, a u primjeru *Teena* dodatno je obojan zavodljivošću i mizoginošću kapitalizma (Simić 2004).

IV. AUTOETNOGRAFSKE BILJEŠKE

Iako je *Knjiga za svaku ženu* bila poticaj, prvo za seminarski rad, a kasnije i za ovaj diplomski rad, moja motivacija za bavljenje položajem žena puno je dublja, a dolazi iz vlastitog obiteljskog konteksta koji ću u kratkim crtama naznačiti u nastavku ovog poglavlja, kroz osnovne informacije o ukućanima i kroz moja zapažanja. Autoetnografija, shvaćena kao svjesno brisanje granica između profesionalnog i osobnog, važna je za analitičko-kritičko povezivanje vlastitog iskustva sa širim društvenim procesima (Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016:98-99).

Najbliža osoba kroz odrastanje, uz moju majku i sestru, bila je moja baka. S njom sam spavala kao mala, kad je mlađa sestra dobila prednost kod roditelja, pa sam prisustvovala njenim brojnim neprospavanim noćima zbog djedovog odsutstva. S bakom sam često učila. Čitala bih joj stranice knjige iz povijesti dok bi ona drijemala na kuhinjskoj klupi. Često sam inzistirala na raspravama i komentiranju školskog gradiva, kako bih ga bolje razumjela i upamtila. Pritom mi je baka često znala pričati o svojim iskustvima, a sa upisom studija etnologije i kulturne antropologije, zanimanje za kulturnu povijest sela na kojem sam odrasla postalo je još veće. Sve me više zanimala nedavna prošlost, iskustvo političnog režima u kojem sam rođena, ali u kojemu sam živjela dovoljno kratko da ga ne mogu pamtiti, no mogla sam ga na neki način osjetiti u obiteljskom i društvenom diskursu devedesetih godina kada sam odrastala - posredno, no ipak konkretnije nego što ga osjećaju današnja djeca.

Moja bliskost s bakom možda se može povezati i s činjenicom da sam u ranijem djetinjstvu s njom provodila najviše vremena, baka je tijekom tjedna nekoliko dana radila izvan doma, no svo ostalo vrijeme provodila je u poslovima kod kuće i oko kuće, za razliku od moje majke koja je zbog posla izbivala puno više. Moja baka je snažna žena, no odgojena u klasično patrijarhalnoj sredini kojoj se nije puno suprotstavljala. Rođena je i odrasla u Stupniku, selu u predgrađu Zagreba. Jedno je od troje djece svoje majke, te ujedno i najstarija. Završila je četiri razreda osnovne škole. Svoju obitelj uvijek je opisivala toplim riječima te se s tugom prisjećala svog oca koji je umro nesretnim slučajem - za rada u polju pogazio ga je upregnuti konj, kada je baka imala 12 godina, nakon čega se njena majka našla sama s troje male djece, u seoskoj sredini u kojoj su oduvijek živjeli isključio od obrade zemlje te uzgoja vlastite stoke. Sama nije mogla, pa je moja baka, s obzirom da je bila najstarija, morala naći posao. Prijavila se za rad na izgradnji zgradi poznatih kao „limenke“ u zagrebačkom kvartu Remetinec, gdje je lagala o godinama i s 13 godina dobila posao čišćenja građevinske šute.

Iste godine, moj djed je pijan zaspao na njenom pragu. Ne znam za njegovu motivaciju, je li bio zaljubljen ili je to bila kakva druga taktika, no moja baka se morala udati za njega. Muškarac nije smio biti viđen unutar njenog dvorišta, pogotovo ne po mraku i kroz cijelu noć. Iako se prema bakinom kazivanju ništa nije dogodilo te noći, osim što je djed pijan zaspao u njenom dvorištu, a ona nije bila spremna na udaju, moja je baka udana, a djedov miraz pomogao je njenoj majci u odgoju dvoje mlađe braće. Baka je rodila godinu kasnije, sa 14, nakon čega joj je djed zabranio da radi. U njegovom svijetu, to sam od njega nemalo puta mogla čuti i sama, ženi je mjesto doma – u kuhinji, na vrtu i oko kuće, među pilićima, kravama i svinjama, a ne na poslu. Baka je u mom djetinjstvu prodavala uzgojeno povrće na Trešnjevačkom placu. Sjećam je se kako s nekoliko ogromnih cekera sa svake strane upravljača, pokušava zajahati bicikl i održati ravnotežu, kako bi se odvezla petnaestak kilometara dalje, do tržnice. Djed nikad nije bio sretan što ona privređuje na taj način, stalno je agresivno prigovarao. On je oduvijek volio popiti, bio je glavni seoski veseljak, onaj kojega svi časte pa im on zauzvrat pjeva, no prema vlastitoj obitelji uvijek se ponašao kao tiranin. Kao mala toga nisam bila svjesna. Djed je najveću privrženost pokazivao upravo prema unukama. Baka i tata u nebrojenim su mi situacijama ljutnje na djeda spominjali kako je baka bila ta koja je poticala svoje sinove (mog tatu i njegovog brata) da se školuju, dok je djed smatrao kako je primjerenije da ostanu doma i obrađuju zemlju. Zato je baka koristila plac kao mjesto neformalnog zaposlenja i zarade, kako bi imala nešto svog novca sa strane, kojeg je trošila kako bi tatu i strica opremila za školu. Kao odrasla žena, danas na drugačiji način gledam na djedov život i odnos prema obitelji. Moj djed nikad u životu nije oprao suđe, skuhao ručak, čak ni ispekao jaje, pospremio krevet, pomeo pod, posijao sjeme, zašio gumb, njegovao baku kad je bila bolesna. Baka danas ima uznapredovali stupanj Parkinsonove bolesti, no stvari se nisu puno promijenile. Dovoljno je da djed kaže „Vera, ja danas nisam jel“ i hrana se stvori na stolu. Isto tako se i tanjur opere. Jela se uvijek prilagođavaju tome što on voli, iako bi baka radije jela nešto drugo. Baka nikad ne prigovara pred njim kako ne bi izazvala svađu.

Sestra i ja rodile smo se prije nego li je stric dobio potomke. Djed se često žalio što nismo unuci. Volio nas je, vozio na biciklu i eventualne izlete u kuhinju imao je kada bi meni ili sestri, kao djeci, trebalo dodati sok, no nije bio sretan sve dok stric nije dobio sina, koji je nazvan po njemu. Ipak, sa stricem se razišao oko neke razmirice, kako se to već u obiteljima događa, pa unuke više nije viđao. Mene i sestru pokušao je istrenirati da ga bezuvjetno davorimo, kao i baka, no nije mu polazilo za rukom. Naš tinejdžerski bunt nije prihvaćao takva zapovijedanja, pa smo često s njim dolazile u sukobe.

Moja majka došla je u to kućanstvo, k tati, s 20 godina, 1989. godine, nakon čega sam se rodila ja. Završila je samo osnovnu školu; u muslimanskoj obitelji u kojoj se rodila bila je jedno od 9 djece, ujedno i najmlađe, pa su šanse za srednjoškolsko obrazovanje patrijarhalnom logikom primata najstarijeg muškog djeteta dobila samo njena starija braća. Zato je oduvijek davala sve od sebe i veći dio mog djetinjstva radila je dva posla, preko dana u kuhinji restorana (kasnije i sve do danas kao samouki komercijalist u skladištu), a u večernjim satima čistila je domove, kako bi meni i sestri pružila uvjete, ne samo da završimo puno obrazovanje, nego da ga završavamo relativno bezbrižno i s odličnim uspjehom, za što ona nije imala priliku. Sestra i ja smo još u vrtiću upisane u englesku igraonicu umjesto klasičnog vrtića, a kroz osnovnu školu išle smo u škole - stranih jezika na izvannastavni engleski, njemački, sportske aktivnosti u okviru kojih smo često putovale, te načelno tada nismo do kraja shvaćale što je majka sve radila kako bi nam to priuštila. Tata je radio kao elektrotehničar, no nakon teške prometne nesreće koju je doživio u vrijeme moje kasne osnovne škole, počeo je više piti, te je nakon više od 20 godina staža u tvrtci dobio otkaz, nakon čega se ubrzo razbolio i umro od karcinoma.

U mom osobnom, odnosno obiteljskom iskustvu, generacijski pomak u klasično patrijarhalnoj ulozi žene domaćice jasan je. Već iz situacije u kojoj je moj djed baki zabranjivao privređivanje izvan kuće, a u sljedećoj generaciji moja je majka radila dva posla te uglavnom izbivala od ranih jutarnjih do kasnih večernjih sati, vidljiv je pomak u shvaćanju tradicionalne uloge žene. Moj tata, za razliku od mog djeda, davao mi je džeparac, no njegova shvaćanja mojih i sestrih potreba vezanih uz školovanje i bezbrižnost potrebnu za djetetov razvitak opet je bio nepotpun, pa je moja majka u večernjim satima nakon primarnog posla radila dodatan „fuš“. Iako se moje baka i majka nisu suprotstavile teretu patrijarhalne podjele uloga, već su ga djelomično svojom pasivnošću prihvaćale i poticale - majka je uz poslove brinula i o kućanstvu i o djeci - one su ipak konstantno naglašavale meni i sestri ono što nikad nismo čule od djeda ili oca, a to je važnost cjelovitog obrazovanja i ženske samostalnosti – „kako nam ne bi bilo tako kako je njima“.

Ja danas radim „muški posao“ organizatora filmske produkcije, dok moj dečko prevodi i svira, a poslove u kućanstvu dijelimo prema preferencijama koje nisu temeljene na stereotipnim patrijarhalnim rodnim očekivanjima. Baka i majka su i na to ponosne, no teško prihvaćaju moju stranu kad se odlučim suprotstaviti djedovom ugnjetavanju. U zadnjoj takvoj situaciji, argumentirano mu se suprotstavivši u kratkoj raspravi, slijedilo je cjelodnevno

međusobno ignoriranje. Bila sam mu se suprotstavila zbog stava da odluka o zadržavanju mačića kojeg je baka spasila mora biti njegova, „jer je on gazda u kući“. Navečer sam dobila ispriku. Ispriku od djeda, što se ne događa u našem kućanstvu. I majka i baka nisu mogle doći k sebi od čuđenja, jer su oduvijek mislile da najviše dobivaju šutnjom. Ovako smo dobile i ono što smo htjele, a i ja sam dobila ispriku za njegove iskaze dominacije. Nove generacije ipak pomiču granice.

Kako je moja baka, koja nije posjedovala knjigu i koja je živjela životom zatvorene kućanice, reagirala na knjigu kad sam joj ju pokazala? Iako je neke stranice tek okrnula okom, prije nego li je prebacila stranice unaprijed, kao da ne razumije o čemu se tu uopće radi, na nekim stranicama se radosno zadržala. Pitala sam je što ju je zainteresiralo, a ona mi je rekla kako na mnogim mjestima prepoznaje svoju mladost. Sjetila se na kraju „MIKIJA 68“ - električnog mlinca za kavu kakvog je posjedovala, zastala je na receptima za kompot kakav je radila njena mama i s veseljem mi je sama pročitala par savjeta o lijepom ponašanju „kakvo danas više ne buš našel“. Njena izjava kako „ta knjiga ni' bila za nju“, ali kako bi voljela da je imala priliku biti žena kojoj je ona bila namijenjena. Upravo je moja baka, kućanica iz radikalno patrijarhalne sredine, najviše utjecala na moj život u kojemu sam se od tih nasljeđa pokušavala što više odmaknuti. Ona je odredila odabir moje karijere, od studija etnologije i kulturne antropologije do neovisne karijere u filmskoj produkciji. Baka je na to dijelom utjecala na direktan način – tugujući zbog bezizlaznosti svog položaja u kućanstvu i prepričavajući mi ono čemu sama nisam prisustvovala, a u čemu je ona vidjela dobru subverzivnu ideju koju valja prenijeti svojoj unuci, a dijelom indirektno, bivajući pasivnom ženom u bezbrojnim situacijama naše patrijarhalne obitelji.

V. TEORIJE DRUŠTVENOG SJEĆANJA

Ovo istraživanje određuje više teorijskih usmjerenja. Ono koristi kvalitativnu kulturalnu analizu koja polazi iz više etnoloških i kulturnoantropoloških teorijskih pristupa poput antropologije društvenog sjećanja, klasičnih teorija identiteta, feminističke antropologije i rodnih odnosa te analize diskursa. Ti se pristupi u ovom radu isprepliću i nadopunjuju. Ipak, teorijske postavke antropologije društvenog sjećanja bit će najvažnije u izgradnji teorijskih okvira ovog istraživačkog rada jer se primarno analiziraju naracije sjećanja. U području istraživanja društvenog sjećanja ono je ponekad definirano kao uzajamno djelovanje prošlosti i sadašnjosti u sociokulturnom kontekstu (Erl1 2008:2). Vodeći

se Geertzovim shvaćanjem kulture kao mreže značenja koju je čovjek sam sebi ispleo, s naglaskom na semiotičkom tumačenju znakova i simbola te razabiranjem veza između višeslojnih kulturnih pojava, narativi žena i njihova sjećanja na život u socijalizmu, sagledani kao tekst, mogu nam pružiti barem djelomičan uvid u kompleksan odnos kulture i osobnih sjećanja žena, te u višestrukost značenja koja proizlaze iz tog odnosa (Moore 2013:342).

Iako je sjećanje prvenstveno mentalna sposobnost pojedinca, postoje i sjećanja na razini grupe koja su predmet proučavanja studija društvenog sjećanja. Kultura je suštinski vezana za sjećanje jer preko kulture ljudi stvaraju vremenski okvir puno širi od života pojedinca, povezujući prošlost, sadašnjost i budućnost pripadnika neke kulturne zajednice. Kao pripadnici raznih društvenih grupa odabiremo samo neke elemente iz ukupnosti prošlih zbivanja i postavljamo ih za bazu konstrukcije grupnog identiteta i društvenog sjećanja neke grupe, npr. žena ili industrijskih radnika. Za društveno sjećanje važna je podjela na komunikacijsko i kulturno pamćenje koju uvodi Jan Assmann (Assmann 2006:62-63). Za njega je komunikacijsko pamćenje ona svakodnevna komunikacija koja za temu ima sjećanje i značenja recentne prošlosti koju netko dijeli sa svojim suvremenicima, a karakterizirana je nestabilnošću, dezorganizacijom i raznovršnošću tema pod utjecajem sadašnjosti. Kao tipičan slučaj komunikacijskog pamćenja on navodi generacijsko pamćenje. Prekidom komunikacije prekida se komunicirana memorija i to pamćenje ustupa mjesto nekom drugom, jer i kao pojedinci i kao grupe imamo ograničen kapacitet informacija koje možemo upamtiti (ibid). Nasuprot komunikacijskom pamćenju, „kulturno je pamćenje prije svega stvar institucionalizirane mnemotehnike“ kojemu nije bitna činjenična već upamćena povijest koja se u kulturnom pamćenju transformira u mit, stoga Jan Assman zaključuje kako „sjećanjem povijest postaje mit s trajnom normativnom snagom“ (Assmann 2006:65). On naglašava kako je pismo bilo važno postignuće za razlikovanje življenog i komuniciranog sjećanja od institucionaliziranog, komemorativnog sjećanja te u nositelje kulturnog pamćenja stoga ubraja i pisce. Kulturno pamćenje za njega su tekstovi, slike i rituali specifični za neko društvo u određenom povijesnom trenutku; to su objektivizirane kulture u koje spadaju i tekstovi poput *Knjige za svaku ženu*, koji stoje kao vjerni podsjetnici na prošlo vrijeme (Assmann 2006:59-60). Kulturno pamćenje društva čvrsto stoji na temeljima koje mu daju institucije poput knjižnica, muzeja, arhiva i spomenika te institucija obrazovanja, umjetnosti i raznih komemorativnih praksi te važnih datuma.

Iako nam *Knjiga za svaku ženu* ne može prenositi življeno iskustvo te je moramo smatrati dijelom kulturnog pamćenja, življeno komunikacijsko pamćenje o knjizi i sjećanje na knjigu

postoji među generacijom žena koje su živjele u socijalizmu i posjedovale knjigu, no i šire; kako je moja prijateljica dobila knjigu na poklon, ona je aktualizirana u komuniciranoj memoriji između nje i djeda, nakon toga i između moje prijateljice i mene, a naposljetku i između mene i velikog broja sugovornica i sugovornika s kojima sam sama od tada razgovarala o *Knjizi za svaku ženu*, što u formalnim razgovorima za ovaj rad, što u neformalnoj komunikaciji.

Kulturno pamćenje čine gomile kulturalnih poruka koje ciljaju na dugo trajanje i prijenos na nove generacije, što im ipak ne uspijeva uvijek već ovisi o stabilnosti i kontinuitetu političke infrastrukture (Assmann 2008:99). Naslanjajući se na utvrđenu razliku između komunikacijskog i kulturnog pamćenja, Aleida Assmann dodatno razvija teoriju i detaljnije opisuje kulturno pamćenje. Kulturno pamćenje karakteriziraju i sjećanje i zaborav, oba u svom aktivnom i pasivnom obliku, vezani na institucije koje nisu zatvorene jedna prema drugoj već među njima postoji određena dinamika (Assmann 2008).

Kako je pamćenje pojedinca neurološki i kulturološki ograničeno i time krajnje selektivno, tako ni kulturno pamćenje nema kapacitet upamtiti sve (Assmann 2008:97). Pasivnim zaboravom Assmann označava ignoriranje i zanemarivanje kojim ostavljamo materijalne relikte poput knjiga, dokumenata i umjetničkih djela razbacane po zaboravljenim depoima, dok je aktivni zaborav namjerno uništavanje konstruiranjem tabua, cenzurama i negiranjima kojima se uništavaju materijalni ostaci.

Aktivni, radni dio kulturnog pamćenja „pohranjuje i reproducira kulturni kapital društva stalno ga reciklirajući i ponovno potvrđujući“, a ono što uđe u aktivnu kulturnu memoriju prošlo je proces „kanonizacije“ kompleksnom selekcijom kojoj je cilj osigurati trajno mjesto u kanonu (Assmann 2008:99). Kanon je pojam koji dolazi iz povijesti religije te predstavlja tekst ili praksu koji je proglašen svetim i nije dopušteno mijenjati ga. Glavna područja aktivnog kulturnog pamćenja su religija, umjetnost i povijest i iako su njihovi kanoni promjenjivi, oni su alat obrazovanja bez kojih ne bi postojalo, na primjer, institucionalizirano obrazovanje (Assmann 2008:100-101). Ponavljanim izvođenjem, čitanjem, učenjem te kontinuiranom individualnom i javnom pažnjom koju pridajemo elementima kanona, oni se razlikuju od pasivnih oblika kulturnog pamćenja (odnosno referentne kulturne memorije) koju karakteriziraju povlačenje iz fokusa pažnje društva i profesionalno, sistematizirano čuvanje u arhivima (Assmann 2008:102). Institucije pasivnog kulturnog pamćenja nalaze se „na pola puta između kanona i zaborava, a njihova najvažnija institucija je arhiv“ (ibid). Za Foucaulta

arhivi su „osnova onoga što se može reći u budućnosti o sadašnjosti kada ona jednom bude prošlost“, a njima su, kako tvrdi Aleida Assmann, oduvijek upravljale institucije moći poput crkve i države te su stoga važan alat političke moći (ibid, prema Foucault). Ona zato razlikuje politički i historijski arhiv, jer uz to što su politički arhivi važan alat moći, postoje i historijski arhivi koji pohranjuju predmete koji su izgubili svoje mjesto u neposrednoj upotrebi svakodnevnoga života, pa u svom latentnom posrednom obliku predstavljaju „meta-sjećanje“ ili „sjećanje drugog reda“ koje čuva ono što više ne trebamo ili ne razumijemo (Assmann 2008:106). Arhivi nam pomažu da pišemo povijesti, ali i oživljujemo sjećanja, pa namjernim posezanjem u arhiv ili slučajnim otkrićima interpretiramo građu u novom vremenskom, a time i kulturnom kontekstu.

Iznesene teorije sjećanja, upravo u razlikama komunicirane i kulturne memorije, primjeren su su alat i u mojoj analizi. Tražeći starija i novija izdanja *Knjige za svaku ženu*, prvo sam krenula pretraživati katalog Knjižnica grada Zagreba. Na zaključak o popularnosti ovog naslova upućuje broj raznih izdanja i broj primjeraka ove knjige koja se može naći u gotovo svakoj gradskoj knjižnici, iako je u većini spremljena u arhivima, što govori u prilog tome da je danas možda ipak zastarjela. Prisutnost u knjižničkim arhivima i brojnost izdanja *Knjige za svaku ženu* svjedoče o njenoj raširenoj upotrebi u nekom prošlom vremenu. Knjižnice su mjesta na koja odlazimo sjećanja i tvorimo mjesta pamćenja kad, kao društvo nošeno promjenama i obnavljanjem, ne poznajemo više svoju prošlost. U arhivima tada pobožno čuvamo svjedoke drugih vremena kako bismo se mogli sjećati jednom kada nestane spontanog sjećanja (Norra 2006:28).

U vrijeme kad je izdavana, između pedesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, *Knjiga za svaku ženu* bila je dio komunikativnog pamćenja socijalističkog društva. Izdana je u velikom broju primjeraka koji su se u to vrijeme mogli kupiti u knjižarama, žene su je preporučivale jedna drugoj, dobivale na poklon i posudbu, o čemu sam saznala iz provedenih intervjua; baka moje prijateljice Marte sama je kupila knjigu pred svadbu, druga je žena imala nekoliko izdanja knjige, treća ju nije posjedovala, ali se sjeća da ju je imala njezina prijateljica, dok ju je četvrta dobila na poklon od majčine prijateljice. Ukoliko bi danas *Knjiga za svaku ženu* bila tek predmet iz potpuno zaboravljenog depoa, kada se ne bi nalazila u arhivima knjižnica i obiteljskim bibliotekama, no i posjedovala značenja u postsocijalističkom kontekstu, morali bismo je smjestiti u okvir zaborava. Ipak, *Knjigu za svaku ženu* pronašla sam čak i na sajmištu „Hrelić“ u Zagrebu, što sam pokazuje da unatoč tome što ju je netko namjerno odbacio u individualnom činu aktivnog zaborava, ona potencijalno može doći sve do komunikativne

memorije nečije grupe prijatelja, kao u mom slučaju, i tamo se neko vrijeme zadržati. U slučaju moje prijateljice Marte, u komunikativnoj memoriji njihove obitelji *Knjiga za svaku ženu* „oživjela“ je u trenutku kada ju je ona dobila na poklon od djeda u novom kontekstu. Noseći gradivo prošlosti, knjiga dobiva mnoga značenja u aktualnim naracijama mojih sugovornica. Ona iz arhiva knjižnica i zaboravljenih polica naslijeđenih obiteljskih biblioteka socijalističkog perioda nalazi svoj put od kulturne do komunikativne memorije i natrag (Kansteiner 2002:180).

U kontekstu društvenog sjećanja zanimljiv je pojam kulture shvaćen kao subjektivna kategorija značenja sadržana u umovima pripadnika, odnosno kao obrazaca društveno dostupnih simbola opredmećenih u društvu. To nas također upućuje na odnos općeg i pojedinačnog, društvenog i kognitivnog, na sjecište na kojem nalazimo sjećanje (Erl 2008:5). Iako je u kazivanjima žena s kojima sam razgovarala za potrebe ovog rada križanje kognitivno-osobnog i društveno satkanog sjećanja često nemoguće razlučiti jedno od drugoga, ponekad je to ipak moguće odrediti u naknadnoj interpretaciji njihovih kazivanja, što sam i ja pokušala učiniti u jednome dijelu ovoga rada.

VI. OBITELJ KAO ZAJEDNICA SJEĆANJA

Oslanjanje na život u skupini kao oblik opstanka i rješavanja teškoća temeljna je karakteristika ljudskih bića (Haviland 2002:242). Iako nije kulturno univerzalna pojava, obitelj možemo definirati kao skupinu ljudi sastavljenu od žene, njezine djece i barem jednog muškarca vezanih brakom ili krvnim srodstvom. Obitelj može imati mnoge oblike, brojiti svega par ili i na desetke članova, ovisno o posebnim kulturnim, društvenim, povijesnim i ekološkim okolnostima (Haviland 2002:237). Poznata nam je jedna od najraširenijih definicija kulture prema kojoj se kultura uči kroz odgoj i socijalizaciju, prije svega unutar obitelji, a kasnije s društvom čiji smo dio. Obitelj je stoga primarna zajednica prenošenja sjećanja i vrijednosti putem odgoja i socijalizacije (Salitot et al. 2001:113). Važno je razumjeti kako je obitelj pod utjecajem društva no i da obitelj povratno utječe na društvo (Haviland 2002:239). Kućanstva su temeljne jedinice stanovanja koje u većini društava sačinjavaju obitelj (ili se kućanstva grade oko obitelji). Iako obitelji nisu univerzalno prisutne u svim ljudskim društvima, kućanstva jesu (Haviland 2002:257). Kuća kao okvir u kojem se odvija čovjekov obiteljski život svojevrsno je mjesto sjećanja, odnosno „prostor obiteljskog identiteta, (re)prezentacije obiteljskih vrijednosti, odnosa među generacijama i među

spolovima.“ (Salitot et al. 2001:113). Dosege i granice obiteljske sfere te dosege navika i vrijednosti koje obitelj proklamira nije uvijek lako odrediti. Srodstvo kao stanovita vrijednost, odnosno kao ideologija domaćeg i privatnog primjetno varira od jedne do druge kulture (ibid:115). Smatra se da područje privatnog ovisi o obiteljskom utjecaju, no da nije potpuno izuzeto od javnog utjecaja, odnosno područje privatnog i javnog međuzavisni su i imaju značenje tek u odnosu jedno spram drugoga (ibid:112). U suvremenim društvima potrebne su analize odnosa javnog i privatnog, države i obitelji – dviju snaga koje tijekom vremena i povijesti vode bitku bez kraja u kojoj svatko nastoji proširiti ili sačuvati svoj teritorij nauštrb onog drugog (ibid).

Najvažniji teoretičar društvenog sjećanja Maurice Halbwachs naglašavao je kako pojedinci svoje prve naracije kolektivne prošlosti stječu unutar obitelji, no kako se ti individualni društveni okviri prisjećanja također nastavljaju oblikovati daljnjom socijalizaciju u ostalim društvenim skupinama u kojima se pojedinac nađe (Vučković Juroš 2010:88, prema Halbwachs 1992). Na primjer, moja generacija ne zna osobno kako je bilo živjeti u socijalizmu, no može opisati određeni način života temeljen na pričama koje su čuli, bilo od obitelji ili od drugih skupina kojima pripadaju, čime te priče postaju dio našeg iskustva o socijalizmu. Pojedinac će tijekom svog života pripadati različitim društvenim skupinama čije se naracije o prošlosti nekada mogu poklapati, nekada razilaziti, no zajedno čine pojedinčev repertoar, odnosno moguće leće kroz koje pojedinac može gledati na prošlost (ibid:89). Identitet pojedinca uvijek se konstruira na sjecištima njegovih različitih društvenih pripadanja (i mnemoničkih socijalizacija), pa njegove perspektive mogu biti višestruke i teško razdvojive, ili drugačije korištene ovisno o kontekstu (ibid.)

Polazeći od Halbwachsovih misli koji je društvena sjećanja objasnio kao selektivna usvajanja prošlosti iz perspektive sadašnjosti utjelovljenih u prostoru i objektima sjećanja, Tanja Vučković Juroš pokušava ukazati na slabe strane takvih prevladavajućih semiotičkih i institucionalnih modela pristupa društvenom sjećanju (ibid:79). Semiotičke i analize diskursa proučavaju rezultate proizvodnje sjećanja i političke elite i medije koji te slike stvaraju, a zanemaruju pojedince. Autorica naglašava nemogućnost tih modela da objasne procese etabliranja društvenih sjećanja s obzirom na to da supostoje konkurentne naracije o prošlosti, ali i problem koji semiotički i institucionalni modeli imaju u objašnjavanju zašto mnoge naracije o prošlosti propagirane od strane političkih elita nikada ne postignu društvenu legitimnost (ibid:80). Pojedinci nisu pasivni i homogeni primatelji, već su heterogeni, segmentirani i sposobni aktivno tumačiti svijet oko sebe. Oni mogu preoblikovati, prihvatiti

ili odbaciti naracije koje dobivaju odozgo (ibid:81). Vučković Juroš naglašava kako je važno objasniti nastanak društvenih sjećanja upravo kroz interakciju, odnosno nadodati proučavanjima opredmećenih sjećanja proučavanje procesa kroz koje pojedinci daju smisao prošlosti u svakodnevnim interakcijama (ibid). Iako su pojedinci ti koji se prisjećaju, oni to čine unutar okvira društvenih skupina kojima pripadaju budući da se „pojedinaac prisjeća tako da preuzima perspektivu skupine“, čime se dodatno naglašava društveni aspekt utemeljenih individualnih sjećanja (ibid, prema Halbwachs 1992:40). Pojedinci u analizu Vučković Juroš ulaze kao nositelji društvenih sjećanja koja stječu interakcijama unutar svojih društvenih skupina (ibid:87). No, više no što ju zanimaju interakcije pojedinaca u skupini, autoricu zanima ovisnost pojedinaca o institucionalnim okvirima, odnosno „interakcijska razina“ koja „naglašava interakcijski poredak u odnosu na mikro i makro razinu, ali se može odnositi i na interakciju institucionalnih poredaka među sobom“ (ibid). „Shemate“, odnosno razni oblici u kojima društvena sjećanja borave u ljudskim umovima, oblikovani su na presjecima različitih institucionalnih razina te skupine, smatra Vučković Juroš, iako linija utjecaja nije samo jednosmjerna (ibid:86).

Tanja Vučković Juroš, želeći predstaviti novi model pristupa društvenom sjećanju, povlači paralele s Assmannovim shvaćanjem društvenog sjećanja koje čine komunikacijsko i kulturno pamćenje, gdje komunikacijsko pamćenje uvažava individualne naracije prošlosti, no ipak naglašava kako Assmannovom komunikacijskom pamćenju nedostaje hijerarhija postojećih društvenih okvira unutar kojih se komunikacija o prošlosti odvija (Vučković Juroš 2010:88). Ona smatra kako Assmannovo razlikovanje perpetuiraju umjetno stvaranje distinkcije između tih dvaju dimenzija, pa se predmet proučavanja pogrešno veže ili na opredmećena sjećanja i njihovu institucionalizaciju kod semiotičko-institucionalnih pristupa ili na samo osobne naracije kod npr. usmene povijesti, dok se ona zalaže za novi model bi istodobno obuhvaćao dvije dimenzije stvaranja društvenog sjećanja; političko-proizvodnu (usporedivu s Assmannovim kulturnim pamćenjem) i aktivno-interpretirajuću (usporedivu s Assmannovim komunikacijskim pamćenjem) no tim bi se modelom naglasila interakcija između individualnih naracija te makro i mezo okvira unutar kojih one nastaju, poput političkog konteksta i dominantne ideologije te idiosinkratičnih osobnih iskustva kao što je to npr. iskustvo formativnih godina (ibid:91;97). Autorica time želi identificirati kod svakog pojedinca više razina i stupnjeva utjecaja na njegove naracije (na primjer obitelji, klase i škole), ali i to da se svi ti utjecaji nužno moraju promatrati zajedno, što bi „omogućilo da se ustvrdi ne samo da, recimo, školski udžbenici ili obiteljske priče utječu na osobne naracije o prošlosti, nego da se identificira i to kako utječu (npr. koji je od tih elemenata važniji i u

kojem kontekstu) što je moguće samo preko proučavanja obiju dimenzija istodobno i uspoređivanja utjecaja, interferencija na te utjecaje (recimo, specifičnosti vlastitih iskustava) i konačnih proizvoda, odnosno kolektivnih sjećanja kao osobnih naracija prošlosti“ (ibid:88).

Već sam ranije spomenula kako je obitelj primarni trenutak mnemoničke socijalizacije, no kako se stjecanje naracija o prošlosti nastavlja daljnjom socijalizacijom u drugim grupama. Te se višestruke društvene identifikacije razlikuju u emocionalnom značenju koje imaju za pojedinca i možemo pretpostaviti da će perspektive nama najvažnije društvene skupine imati najjači utjecaj na naše viđenje prošlosti (ibid:90).

Mihovil Gotal u svom radu *Crveno vs. crno – utjecaj politike na život stanovnika lovinačkog kraja kroz prizmu kolektivnog sjećanja* koristi koncept komunikacijskog sjećanja prema tumačenju Jana Assmanna te interakcionistički model nastanka kolektivnih sjećanja sociologije Tanje Jučković Juroš kako bi analizirao društveno sjećanje stanovnika općine Lovinac na sukobe i podjele u Drugom svjetskom ratu i posljedice tih sukoba u razdoblju SFRJ i od uspostave Republike Hrvatske sve do danas (Gotal 2010).

Nastavno na interakcionistički model i aktivno-interpretirajuću dimenziju društvenog sjećanja, autor posebnu pažnju pridaje mnemoničkim zajednicama te pokazuje kako se sjećanja na sukobe u Drugom svjetskom ratu oblikuju, održavaju i prenose na nove generacije u okvirima mnemoničkih zajednica od kojih kao najvažnije za stanovnike lovinačkog kraja navodi obiteljsku mnemoničku zajednicu, pa onda i lokalnu, etničku/nacionalnu i katoličku mnemoničku zajednicu (ibid). Mnemoničke se zajednice oblikuju između političko-proizvodne i aktivno-interpretirajuće dimenzije društvenih sjećanja te svaka nudi svoju naraciju o prošlosti, a u primjeru Gotalovog istraživanja kazivači su spominjali vlastite članove obitelji kao pripadnike nekadašnjih ustaških i domobranskih postrojbi, odnosno riječ je o prenošenju znanja i sjećanja o pripadnosti jednoj od zaraćenih strana sa sudionika na njihovu obitelj i potomke (ibid:213-214). Naracije pojedinaca pritom nisu samo dio osobnih sjećanja pojedinca već su u primjeru koji autor donosi u određenoj mjeri konstruirale i specifičan politički identitet lokalne zajednice. Konkretno, kazivači iz lovinačkog kraja u svojim su naracijama evocirali motive vezane uz Nezavisnu Državu Hrvatsku, njezine političke prvake te posebice vojske u kojima su služili članovi njihovih obitelji ili osobe iz lokalne zajednice. Isticanje osobne vojno-ideološke strane suprotne partizanima utjecalo je na to da se kroz period Jugoslavije ta sjećanja prenose primarno kroz obiteljsku, ali i lokalnu, nacionalnu te religijsko-katoličku mnemoničku zajednicu, a „ustaštvo“ se izjednačuje s

obiteljskim nasljeđem, lokalnim lovinačkim identitetom, hrvatstvom i katoličkom vjerom (ibid:224).

Zbog snažnih emocionalnih veza koje pojedince vežu ponajprije uz obiteljske, ali i druge mnemoničke zajednice, u svom sam istraživanju nastojala uzeti u obzir različite stupnjeve utjecaja na naracije mojih kazivačica. To su prije svega bile obiteljske okolnosti odgoja i socijalizacije te drugih društvenih grupa u kojima su žene sudjelovale tijekom svog života, poput klase, imovinskog stanja, obrazovanja i radnog mjesta. Moguće utjecaje na oblikovanje naracija mojih sugovornica nastojala sam promatrati zajedno, pokušavajući uvidjeti njihov uspjeh u oblikovanju konačnih društvenih sjećanja kao osobnih naracija o prošlosti svake od mojih kazivačica.

VII. RODNI IDENTITET

S obzirom da u ovom radu razmatramo načine konstruiranja ženskog identiteta, važno je naznačiti i neke od teorijskih pristupa identitetu. Identitet, bilo na kolektivnoj ili individualnoj razini, nije nešto prirodno ili samo po sebi dano, već se formira izvanjskim utjecajima, a prenosi se kroz odgoj i socijalizaciju. Također, identitet je prema suvremenim teorijama promjenjiv, mnogostruk, dapače on se gradi oko konstantnih pregovaranja o tome tko smo, s nama samima, no i s društvom i kulturom čiji smo dio. Tako npr. Peter L. Berger i Thomas Luckmann u svom djelu *The Social Construction of Reality, A Treatise in Sociology of Knowledge* iznose teoriju prema kojoj je identitet konstruiran međuigrom „organizama“ – subjektivna stvarnost pojedinca u konstantnom je dijalektičkom odnosu s društvom i društvenom strukturom; oni se međusobno oblikuju, održavaju i mijenjaju. Prema njihovoj teoriji, identiteti se formiraju isključivo kroz društvene procese, pa upozoravaju na to kako ne bismo smjeli podcijeniti moć koju društvo ima nad životom pojedinca. Berger i Luckmann također tvrde kako povijest proizvodi nove psihologije i identitete te kako u slučajevima radikalnih promjena u društvenoj strukturi možemo promatrati probleme s identitetima, koji pak vode ka transformacijama identiteta te promjenama u njihovim interpretativnim teorijama, odnosno stare teorije identiteta jednostavno više nisu primjenjive na nova društvena uređenja (Berger i Luckman 1967:173-183). Za kontekst ovog rada stoga je bitno posebno naglasiti upravo spomenutu socijalnu komponentu preko koje kultura vodi pojedince kroz život, dajući im smjernice oko vrijednosti, imperativa i određenih normi koje bi trebali slijediti, a što će drugi pripadnici zajednice prepoznavati. S obzirom da društvo konstruira

kategorizacije prema kojima se vrednuju pojedinci, identitet je postao iznimno popularan istraživački pojam društvenih i humanističkih znanosti. Velik doprinos teoriji identiteta dao je Stuart Hall. U svojim radovima koristi kritički postmodernistički pristup, propituje dotadašnje teorije i stavlja naglasak prije svega na identitetske kulturne odrednice i simboličke kategorije zaključujući kako niti kategorije poput roda, spola ili klase ne predstavljaju stabilne identitete koje možemo uzeti zdravo za gotovo. Upravo suprotno – poput Simone de Beauvoir, koja tvrdi kako se ženom ne rađa nego se ženom postaje, Hall naglasak stavlja na diskurzivne identifikacijske prakse koje postoje u stalnoj promjeni i tek u odnosu nas i „Drugih“, u odnosu prema „onome što ono nije, prema onome što mu nedostaje, prema onome što se naziva konstitutivna izvanjskost“ (De Beauvoir 2016; Hall 2006:219, prema Derrida, Laclau, Butler). Važan dio identiteta je dakle prepoznavanje, identitet je ono što osoba zahtjeva da joj se prizna, odnosno tko smo mi zavisni o priznanju drugih (Čačinović 2000:22).

Rod, kao jedan od najsveobuhvatnijih društvenih identiteta i temelj za ovo istraživanje, potrebno je bolje objasniti. Rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova i istodobno primarni način označavanja odnosa moći (Jambrešić Kirin 2008:7). On se u jezičnoj praksi, a samim time i u društvenim poimanjima, često koristi kao sinonim pojmu spola, odnosno miješaju se njihovi biološki i društveni elementi te se ti pojmovi izjednačavaju, iako postoje važne razlike. Pojam spola biološka je kategorija koja opisuje fenotipske razlike među živim bićima - one anatomske, fiziološke i reproduktivne. U slučaju čovjeka na što se nadovezuje pogrešna pretpostavka kako te razlike za sobom povlače neupitna muška i ženska ponašanja, pa se pojam spola u društvenoj praksi širi i dobiva značenje roda, pritom ne uzimajući u obzir da između muškaraca i žena „postoje mnoge sličnosti zbog kojih se ponašanje ne može pretpostaviti samo na temelju spola“ (Galić 2011:10). Dolazimo do situacije u kojoj se rodne kategorije opisuju spolnim kategorijama „muškosti“ i „ženskosti“, no važno je naglasiti kako su ovakvim grubim kategorizacijama sklona zapadna društva, dok mnoge druge ljudske zajednice prepoznaju više spolova i rodova i ne poistovjećuju nužno spolne karakteristike s rodnim konstrukcijama.

Teorije roda nastoje objasniti koja sve značenja biološki spol pretpostavlja u određenome društvu. Žene, ovisno o sociokulturnoj pripadnosti, kroz odgoj i socijalizaciju usvajaju obrasce prihvatljivog ponašanja i privikavaju se na ulogu koju bi trebale igrati. Feminističke teorije polaze od teorijskog koncepta roda i rodnih nejednakosti, kritički propitujući „prirodnost“ ljudske spolnosti i njenih bioloških određenja unutar dominantnih ideoloških okvira u kojima mislimo i živimo; uviđajući da ženski spol ne mora uvijek determinirati

ženski rod, te da društvo i kultura utječu na spolnost i rodne formacije, čineći te kategorije društveno i povijesno promjenjivima (ibid:11). Renata Jambrešić Kirin interpretira tvrdnju Simone De Beauvoir o tome kako je žena povijesna situacija tvrdeći kako pojedinačni život žene nije razumljiv bez znanja specifičnosti povijesnog konteksta, odnosno poznavanja kulturalnih konstrukcija rodni normi ponašanja, ideala i tabua (Jambrešić-Kirin 2008:9).

Sredinom 20. stoljeća Simone de Beauvoir piše *Drugi Spol* - filozofiju roda, rad koji se danas smatra jednim od kapitalnih djela feminističkog pokreta 20. stoljeća. Ona razmatra što sve znači biti ženom te kako se svjesnim i nesvjesnim diskurzivnim praksama stvara njen društveni konstrukt, određen isključivo prema spolu, nakon čega se s već spomenutim argumentom „prirodnog“ uvlači u nesvjesno i prenosi kulturom (De Beauvoir 2016). Radi se o sličnim mehanizmima kakve opisuje Franz Fanon, jedan od revolucionarnih postkolonijalnih kritičara, govoreći o internaliziranoj inferiornosti “crnog čovjeka”, kada se u procesu „epidermalizacije“ upisuje kompleks inferiornosti u samo biće čovjeka, u njegovo nesvjesno mišljenje (Fanon 2008). Prema njima, ni crni čovjek ni žena nisu prirodne kategorije već predstavljaju esencijalističko tumačenje kompleksnije stvarnosti. De Beauvoir odbacuje ideju „vječnog ženskog, crne duše, židovskoga karaktera, no ne niječe da danas postoje Židovi, crnci, žene (...)“ (De Beauvoir 2016:12). Iako je žena slobodno i autonomno ljudsko biće, nalazi se u svijetu u kojem je muškarac čini svojim „Drugim“. Muškarac je „svoj“, dok je žena određena tek u odnosu na muškarca. „Čovječanstvo je muško i muškarac definira ženu ne po njoj samoj nego u odnosu na njega, ne smatra je se autonomnim bićem, ona se određuje i razlikuje u odnosu na muškarca, a ne on u odnosu na nju. Ona je neesencijalno nasuprot esencijalnome. On je Subjekt, on je Apsolut: ona je Drugo.“ (De Beauvoir 2016:13). Žene koje se nikada kritički ne zapitaju o svojoj poziciji i ne uvide kulturno uvjetovane norme koje usvajaju, dolaze do samoootuđenja i gubitka autonomije. Nejednakost rodova, koju su žene internalizirale kao osjećaj manje vrijednosti i od nje satkale svoj identitet, uplela je rodne konstrukte duboko u naše kolektivno iskustvo.

Ne postoji potpuno slobodan izbor identiteta. U konstruiranju i pregovaranju vlastitog identiteta važna su značenja koja pojedinci pridaju sebi no i društvene konvencije koje ograničavaju slobodan izbor te određuju različite oblike i stupnjeve slobodne volje koju pojedinci mogu posjedovati (Ortner 1996:2). Odnosno, Ortner slobodno djelovanje čovjeka vidi ograničenim onime što naziva „ozbiljnim igrarama“, koje podrazumijevaju da je društveni život organiziran i konstruiran te da definira kategorije glumaca, pravila i ciljeva igre. U toj je „igri“ društveni život upravo sjecište međuovisnih subjektivnih pozicija od kojih

niti jedna nije u mogućnosti imati potpuno slobodnu volju, dok istovremeno „glumci glume vješto, s namjerom, znanjem i inteligencijom“ (ibid).

Važno je razumjeti da su i psihološke teorije i identitet, kao i borba između prirode i društva u svakom pojedincu vrlo gusto isprepleteni i u neprestanoj interakciji međusobne izgradnje. Na taj sam način nastojala interpretirati kazivanja mojih sugovornica, uvijek imajući na umu njihove osobne motivacije, no i društvene konvencije, političke pritiske i kulturne norme koje određuju okvire i kategorije njihovih identiteta. Iako je temelj ovog istraživanja rodni, odnosno identitet žene, višeslojnost identiteta mojih sugovornica koje su usvojile socijalizacijom u različitim grupama bitan je element koji sam nastojala uvažavati kroz cijeli tijek istraživanja.

VIII. POJAM RODA U SOCIJALIZMU I POSTSOCIJALIZMU

Socijalizam predstavlja zanimljivo mjesto istraživanja društvene organizacije roda. Proklamirana jednakost između muškaraca i žena bila je važan segment službene ideologije socijalističke države, pa sam u istraživanje pošla s hipotezom kako su ovakvi diskursi zabilježeni u kolektivnoj memoriji kroz književnost, film, glazbu i drugo (Verdery 1996:61). Socijalistički režim, načelno promičući rodnu jednakost, kao da zapravo najjednostavnijim načinom želi pogurati ženu na tržište rada. Jugoslavenski socijalizam, isto kao i njegovi srodni oblici u drugim europskim zemljama, promiče brisanje razlika među ljudima, bilo da se radi o klasama, rodu ili nacionalnostima, a ženu konstruira na drugačiji način no što to čine politike kasnijih, postsocijalističkih nacionalnih država.

Tako Catharine Verdery naglašava kako su i nacija i rod kategorije konstruirane kako bi se organizirale društvene razlike, te jedan i drugi pojam podrazumijevaju istovremeno i sličnosti i razlike. Na taj način i rod i nacija postoje kao kategorije subjektivnog doživljaja koje usmjeravaju ljude u njihovim djelovanjima - radi se o internaliziranim razumijevanjima društvenih situacija (Verdery 1996:62). Na sličan način Judith Butler, usvajajući od Foucaulta ideju roda kao društveno konstruiranog, objašnjava kako se rod konstruira kao regulatorna praksa u diskursu - ona koja proizvodi tijela i razlikuje ih, te se tako konstruiran rod materijalizira kroz vrijeme. Upravo je materijalizacija roda, nastavno na performativnu teoriju jezika i subjekta, ključno djelovanje moći „regulatornog ideala“ kojeg rod kao konstrukt posjeduje (Butler 1993:1). Rod je, dakle, pojam koji regulira veze između prirode i kulture,

čini tijela društvenima, pa samim time pomaže u organizaciji moći i rodnih nejednakosti koje se ogledaju u podjeli rada, strukturama moći i upravljanja društvenim institucijama, te generalno – u patrijarhalnoj organizaciji društva i obitelji u kojoj je muškarac onaj moćniji. Renata Jambrešić Kirin, u uvodu svoje knjige *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja*, pozivajući se na Clifforda Geertza, Arjuna Appaduraija i Homija Bhabhu, kaže da s obzirom da je rod „primarni način odražavanja odnosa moći“, rodni se odnosi mogu gledati kao „element reprodukcije emancipacijskih i hegemonističkih diskursa te kao antropološki aspekt ideološke borbe za značenja društvenog iskustva“ (Jambrešić Kirin 2008:7). Nacija, kao konstrukt, posreduje između osobnog i društvenog na način da pojedince internaliziranim osjećajem pripadnosti veže s „fizičkim tijelom države“ (odnosno njenim teritorijem) (Verdery 1996:63). Verdery navodi dva značenja koja prema Hobsbawmu nacija ima kroz povijest; to su državljanstvo koje kao političko pravo dobivaju svi pripadnici jedne nacije te etnicitet kao osjećaj zajedničkog kulturnog identiteta temeljenog na zajedničkom jeziku, povijesti ili drugom vidu kulturnog identiteta. Ona dodaje i treću vezu između nacije i njenih subjekata, to je ona svojstvena socijalističkim ideologijama u kojima nisu primarna politička prava ili etnokulturna sličnost, već je primarno pravo koje svi pripadnici socijalističke nacije polažu na državnu proizvodnju kao bespomoćni i pasivni primatelji ovisni o državi i Komunističkoj partiji kao o svojevrsnom roditelju – „ocu svih jednakih“. Verdery to naziva „socijalističkim paternalizmom“ ili „državom-zadrugom“ te opisuje kako *pater familias* reorganizira rodne uloge unutar svog društva naoko jednakih u cilju ispunjenja industrijskih ciljeva koji zahtijevaju više radne snage, neovisno o rodu (ibid:64-65). Socijalistička država pritom nastoji pomoći ženi da se uključi na tržište rada time što djelomično preuzima njenu tradicionalnu ulogu njegovateljice; osnivanjem javnih menzi i dostupnošću polugotove hrane žena mora manje kuhati, kućanski aparati će joj pomoći da bude brža u obavljanju kućanskih poslova, a socijalistička država konstantno radi i na unapređenju zdravstvenog sustava te osnivanju dnevnih boravaka za djecu (ibid). S druge strane, postsocijalističke politike devedesetih godina često su kao legitimaciju koristile diskurs antikomunizma, podupirući time postsocijalističke nacionalne težnje suprotstavljanjem zločinima prošlosti koje nova vlast neće ponoviti, pritom gledajući na žene kao na te koje su najviše profitirale od svog bliskog saveznika – socijalizma, pa su tako i feminističke ideje u postsocijalizmu napadane kao antinacionalne, a žene koje rade i ne odgajaju djecu proglašavane su neprijateljicama nacije (ibid:79).

Iako kraj socijalizma nije donio promjene „preko noći“, niti su one mogle biti istovjetne u postsocijalističkim zemljama Europe ili pak homogeno prihvaćene, Verdery donosi generalnu

ideju prema kojoj se postsocijalizam fokusira na odvlačenje žene natrag u njenu tradicionalnu „prirodnu“ ulogu njegovateljice obitelji i vraćanje tradicionalnog „prirodnog“ autoriteta muškarcu, odnosno stavlja naglasak na prirodno, a ne društveno shvaćanje rodnog identiteta (ibid:80). Možemo se pitati, ako je socijalistička država *pater familias*, s obzirom da preuzima neke uloge od žene, a populacija je bespomoćna i ovisna, nije li literatura koju izdaje, poput *Knjige za svaku ženu*, nešto što ide u prilog ocu svih jednakih? Ili, kako tvrdi Lydia Sklevicky, deklarativno zastupajući kulturnu i društvenu mijenu i oslobođenje žene, socijalistička je država tijekom gotovo pola stoljeća instrumentalizirala žene i uz pomoć njihove organizacije političkim elitama osiguravala podršku (Sklevicky 1996:7-8).

Unatoč tome što se ženu potiče da uđe na tržište rada, Verdrey ističe kako su u socijalizmu i dalje glavna državna tijela muška, odnosno tvrdi kako samo dolazi do daljnje podjele poslova koje dodatno institucionaliziraju feminizaciju samo nekih zanimanja te da ustupci radnim ženama zbog rađanja čine još veće disproporcije između muškaraca i žena (Verdrey 1996:66-68). Čak i nakon uvođenja žena na tržište rada, glavna državna tijela socijalizma i dalje ostaju muška (ibid:69), o čemu govore i statistike bivše države o udjelu muškaraca i žena u visokoj politici koje su detaljno iznesene u knjizi *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu* (Dijanić et al. 2004:354-355).

Iako se načelno temeljio na ideji jednakosti svih građana, socijalizam tu jednakost nikada nije ostvario. Mene je zanimalo u kojoj je mjeri proklamirana jednakost rodova sadržana u sjećanjima svake od žena s kojima sam razgovarala, te na koji način rodnoj jednakosti pristupa *Knjiza za svaku ženu*. S obzirom na neostvareni plan jednakosti i cenzuru koja je bila dijelom svakog socijalizma, u ovom radu smatrala sam važnim istražiti kakve su sve pojedinačne naracije o rodnim ulogama u socijalističko vrijeme, no i kako žene gledaju na promjene koje su za njih nastale izmjenom političkog uređenja.

IX. ANALIZA DISKURSA *KNJIGE ZA SVAKU ŽENU*

Ideja prema kojoj nam jezik omogućava uvid u ostale dimenzije kulture klasična je antropološka misao koja nas je kroz povijest antropologije upućivala na nesusvesne jezične kategorije koje podcrtavaju logiku ljudskog mišljenja. Jezične kategorije koje konstruiraju i prenose kulturno usvojene percepcije života mogu nam pružiti uvid u značenja koja nesusvesno pridajemo okolini (Moore 2013:135). Društvo i jezik ogledaju se jedno u drugome pa nam

analize jezika mogu dati prostor za tumačenje izvanjezične stvarnosti i nesvjesnih društvenih konsenzusa. Rečenice iznesene u *Knjizi za svaku ženu* mogu određivati mišljenje i posljedično djelovanje čitateljice. Angela McRobbie, analizirajući popularne časopise namijenjene djevojkama, upućuje na semiološki pristup izdvajajući kodove od kojih se konstruiraju poruke na nekoliko razina, u slučaju njene analize to su podkodovi poput mode, ljepote, romanse, osobnog i obiteljskog života, „oni predstavljaju pravila uz pomoć kojih se proizvode različite poruke, pa njihovo otkrivanje i potanko uzimanje u obzir osigurava podlogu analizi“ (Senjković 2008:106, prema McRobbie). Mene je zanimalo kako je diskurs knjige artikuliran kroz određene karakteristike jezika i jezičnih kodova te koliko se te jezične forme poklapaju s naracijama mojih kazivačica.

Pojmovi ženskosti i muškosti uvijek su kulturno uvjetovani. Kategorija roda uglavnom se povezuje s rodnom raspodjelom obiteljskih uloga. Iako se same uloge od pojave patrijarhata nisu mijenjale, mijenjalo se značenje, odnosno poimanje tih uloga koje nam može govoriti o povijesnim, ekonomskim, ideološkim, kulturnim ili civilizacijskim promjenama (Dijanić et al. 2004:303). Čitanje teksta knjige usporedno s naracijama žena koje su je posjedovale ili – nisu, može nam uprizoriti kontekst određenoga vremena, njegove razne strane i značenja, a na osobnoj razini može ukazati i na promjenu svijesti koju svaka osoba nosi o sebi.

Podnaslovi knjige najevidentniji su indikator patrijarhalne podjele poslova u kućanstvu. Žena preuzima odgovornost za sve poslove koji joj po klasičnom patrijarhatu pripadaju; brigu o uređenju i čišćenju doma i svih predmeta koji se u njemu nalaze, pripremu hrane, uključujući spravljanje zimskih zaliha, rukovanje električnim i plinskim aparatima u kući poput pećnice, frižidera, usisavača, plinskog štednjaka ili kuhala, brigu o zdravlju, potrebe obitelji poput zdravlja i oblačenja te razne popravke odjeće. Kućanski aparati pritom su kućanici mogli pomoći kako bi brže, više i lakše obavila što veći broj kućanskih poslova. U dijelu knjige naslovljenom „Žena i društvo“ iskaču upute pisane u patrijarhalnom tonu koji ženi određuje mjesto koje joj „pripada“ u raznim društvenim situacijama:

„Aperitive koji su danas moderni uvijek servira domaćin. Domaćica nikada ne služi koktel, a ako je domaćin odsutan, služi netko od prisutnih muškaraca.“ (KSŽ 1971:576).

Kako je *Knjiga za svaku ženu* djelovala na mlađe generacije kojima nije bila namijenjena, uključujući i mene i moje prijatelje kad god bismo se, za druženja, zabavljali čitanjem dijelova knjige? Jedna moja prijateljica, čija je mama posjedovala knjigu sjetila je se na

sljedeći način:

„Joooooj, mislim da smo mi to čitale kad je frendica trebala rodit. Jel to ono kad moraš na šminku i frizuru prije poroda da te muž ne vidi ružnu kad mu rodiš dite? I moraš skuhat par ručkova da ima šta za jest dok si ti u bolnici i moraš oprat podove desetak dana prije nego se porodiš jer onda nećeš moć?“.

Kroz brojne teme socijalističke svakodnevice koje obrađuje *Knjiga za svaku ženu* lako je uočiti samo deklarativno pružanje otpora konzumerizmu koji se najjasnije uočava kroz savjete o popravcima i održavanju najrazličitijih materijalnih pomagala kako bi ona kućanici služila što dulje bez potrebe za novima. Tome je kroz cijeli tekst suprotstavljena glavna potrošačica u kućanstvu, žena na kojoj je samo deklarativno odabir svih potrošačkih dobara koja su potrebna kućanstvu, a kojoj knjiga kao da ni ne ostavlja izbor treba li ili ne kupiti „električni isprašivač sagova model EXPORT proizvodnje KONČAR-ADLER“, jer „(...) ovaj isprašivač vanredna je pomoć svakoj domaćici“ (KSŽ 1971:87). U ovom smjeru ide diskurs cijele knjige koji, bez da suviše propituje financijske mogućnosti svake pojedine kućanice, kao da podrazumijeva da svaka od čitateljica posjeduje sve o čemu knjiga nudi savjete, no i da su joj, samo kao jedan od brojnih primjera, svi sastojci za spremanje recepata i modernu osobnu higijenu dani sami po sebi:

„Ako želimo oko nove godine imati cvatuće hijacinte ili tulipane, nabavit ćemo u mjesecu kolovozu zdrave lukovice najbolje kvalitete i posaditi ih u ne suviše velike lonce...“ (KSŽ 1971:315),

„Napomena: Za vašeg psa nabavite hranu «Caro», koju proizvodi Sljeme, pa ćete se riješiti brige oko prehrane.“ (KSŽ 1971:69).

Na isti ovaj način, knjiga pretpostavlja da „svaka žena“ ima mogućnost ne samo kupiti najkvalitetnije lukovice tulipana kako bi joj u novogodišnje dane bilo lijepo, već i da „...svako školsko dijete treba od svojih roditelja da prima primjereni tjedni džeparac o kojemu će svojim roditeljima podnositi kratak obračun.“ (KSŽ 1971:464).

Nakladnici, autori i urednik *Knjige za svaku ženu* kao da žele stvoriti sliku o društvu u kojem svatko ima ove mogućnosti, iako je beskućnika i siromaštva bilo i u socijalističko vrijeme, o čemu često progovara redatelj Želimir Žilnik u svojim radovima, na primjer u

dokumentarnom filmu *Crni Film* u kojemu šest beskućnika dovodi u svoj dom. On je često, upravo zbog ukazivanja na negativne strane socijalističke svakodnevice, bio cenzuriran.

I ne propitujući hoće li se svaka žena u životu ikad naći na prijemu, o njemu žena mora znati sljedeća pravila:

„Za prijem navečer sprema se hladni bife. Uzvanici se sami poslužuju, uzimajući jela sa stola. Muškarac se obično brine za svoju damu. Služeći se jelima, nećete natovariti tanjur i pokazati prevelik apetit, ali ne morate ostati gladni. Prijem počinje u 8 sati navečer. Oblače se večernje haljine i tamna odijela.“ (KSŽ 1971:578).

U gore citiranom tekstu ženi je jasno objašnjeno, ne kako bi se možda trebala ponašati, već kako će se ponašati u kojoj prilici. Na vrlo sličan način i istim autoritativnim tonom ženu se upućuje u ponašanje u velikom broju drugih pretpostavljeno svakidašnjih situacija.

Na brojnim mjestima knjiga pretpostavlja idealnu situaciju u kojoj žena vrlo jednostavno ima mogućnosti posjedovati, kupiti ili učiniti sve što ona savjetuje. Savjeti su vrlo često usmjereni u smjeru napretka i modernizacije svih aspekata života kućanice. Na napredak ju se uglavnom potiče primjenom različitih savjeta zapovjednim načinima poput „žena treba da bude“ ili „ona mora“, nakon čega slijedi uputa kakvo je ponašanje primjereno ženi. Savjeti u oblicima uskličnih rečenica vode se sličnim zapovjednim tonom. Kućanicu kao da se svakom stranicom knjige nastoji odgojiti pa tako mnoge stranice nakon iznesenog teksta ponavljaju najvažnije napomene koje se ne smiju zaboraviti, nerijetko praćene ilustracijama kako bi se još lakše upamtile (KSŽ 1971:39). Diskurs kojim se nastoji modernizirati čitateljicu vrlo često prošlo vrijeme proziva za neznanje konstrukcijama poput „prošlo je vrijeme za koje je vrijedilo pravilo (...)“ (KSŽ 1971:400). Knjiga uglavnom ne ostavlja mjesta izboru nudeći savjet kako „je najbolje“ (KSŽ 1971:415). Konstrukcijama poput „uvriježeno je“ ili „poznato je“ autori kao da žele naglasiti dominantnost modernih socijalističkih saznanja koja pretendiraju da postanu „opća“, ukoliko to već nisu, prosvjetljujući kućanicu ovim didaktičnim načinom (KSŽ 1971:396).

Autoritativni diskurs knjige uvelike odgovara naracijama intervjuiranih žena koje vrlo često govore u imperativima – kakva je žena morala biti i gdje je bilo njeno mjesto, koje poslove je smjela obavljati, a koji su ipak više priličili muškarcu. Iako knjiga svojom opsežnošću ostavlja dovoljno mogućnosti za analizu vrlo konkretnih segmenata društvenog i privatnog

života koje bi valjalo usporediti s naracijama mojih kazivačica, u ovome radu za to ipak nije bilo mjesta. Ono što jest bitno spomenuti je generalno poklapanje zahtjeva koje svojim jezikom i načinom na koji je napisana nosi knjiga, a koje je u velikoj mjeri lako prepoznati i u naracijama žena kada na sličan način pričaju o zahtjevima koje je na njih postavljalo socijalističko društvo. Na mnoge su načine žene kroz povijest pokušavale ostvariti dosege protivne njihovoj pretpostavljenoj prirodi, kako bi dokazale drugačije. Otklon od takvih očekivanja uglavnom predstavljaju kao dio svoje osobnosti i prkosa, bilo obiteljskim ili društvenim očekivanjima, kao moja kazivačica:

„Ja sam se bila izborila za svoje mjesto, i u inženjeringu i svugdje. Prvo sam bila sama, sami muški su uz mene bili. A onda pošto sam ja bila s fakultetom, a oni nisu imali fakultet, onda je to bila jedna borba. Prvo su mi klipove postavljali gdje god. To sam ja već osmi dan shvatila jer su me poslali na gradilište o kojemu ja nisam imala pojma. Sva sreća da sam bila pismena, kak se ono kaže, pa sam vrlo brzo uz jednog tehničara shvatila bit cijelog posla. Vrlo brzo sam naučeno znanje spojila s praktični i nisam se dala nikome zezati.“

Prkos obitelji i društvu kroz odabir nedvojbeno je jedan od razloga koji ženu stalno tjera na borbu za svoja prava koja, iako nekada nisu zakonom ograničena, nemaju to niti razloga biti jer – ako žene neku stvar ne mogu učiniti, posve je nepotrebno još to i zabraniti (Mill 2008:37). Žene tako vrlo često vjeruju da neke stvari jednostavno nisu u njihovom dometu, jer ih je tako oslovlilo i u to ih uvjerilo društvo. Žena se u takvom položaju vrlo često nalazi zbog patrijarhalnih pritisaka društva i posljedične nesigurnosti u sebe i u svoju sposobnost preuzimanja „ozbiljnih“ poslova, s obzirom da su zanimanja poput tehničkog posla moje kazivačice i danas nerijetko označena kao – muška, ili barem kao ona u kojima će se muškarci bolje snaći.

Uz naglasak na napredak, znanje i rad, knjiga vrlo često poziva na uzajamnost i žrtvovanje kako bi se postigao sklad kućanstva. Sve načine na koje se kućanica morala žrtvovati suviše je i nabrajati jer se uglavnom odnose na sve što se od nje očekivalo počevši od početka pa sve do kraja knjige, a za što je u svakom trenutku trebala biti maksimalno fokusirana da daje sve od sebe. Uzajamnost se uglavnom očitovala u pomaganju drugima, bilo kroz detaljne savjete o njezi bolesnika ili kroz neke od mnogih savjeta o prihvatljivom odnosu sa susjedima, poslovnim kolegama ili prolaznicima, a najočiglednija je u vrlo često korištenoj množini u tekstu, kojom se prozivaju očekivana davanja članova obitelji i društva jednih drugima.

Elementi kolektivizma i uzajamnosti koji se daju iščitati iz knjige, u mojim su promišljanjima, kroz čitanje knjige, gradili sliku savršeno skladnog kućanstva koje u svim svojim detaljima funkcionira kao kakva tvornica, a koje se prema svojim prijateljima, susjedima i sugrađanima odnosi s takvim skladom da mene podsjeća na socijalističku državu koja je na jednako skladan način morala funkcionirati u svim svojim aspektima. Samim time, skladno funkcioniranje kućanstva kao najmanje jedinice društva, kao da će osigurati da i jugoslavensko društvo ostane skladno. U tom tonu pisan je i dio knjige koji se detaljno bavi problemom „alkoholizma koji ugrožava obitelj“, a koji nastoji educirati u svrhu prevencije ovisnosti o alkoholu. Zanimljiv je podnaslov koji se bavi problemom „alkoholne bolesti žene“ koji kaže sljedeće:

„Razumljivo je da će i obiteljski poremećaji prije nastupiti u obitelji u kojoj se žena odaje piću nego kad u alkoholizam zapadne muškarac. U skladu s time liječenje žene alkoholičara znatno je teže i dugotrajnije.“ (KSŽ 1971:346).

Iako je prema svemu muškarac glava obitelji, ironično, žena alkoholičar je veća prijetnja za obiteljske odnose. Muškarac u knjizi ima privilegiju da bude pijandura, no ženi se to pod svaku cijenu uskraćuje, što samo potvrđuje njenu duboku neravnopravnost u odnosu na muškarca. Rodni stereotipi izraženi u knjizi i u kazivanjima žena jasno ukazuju na neravnopravnu ulogu žena, iako same žene u svojim naracijama istim elementima prošlosti često daju različita, vlastita značenja. Jedan od citata iz knjige jasno ukazuje na rodno definiranu podjelu poslova u kućanstvu:

„Život u porodici zahtijeva točnu podjelu rada među svim članovima sposobnima za rad. Ne smije sav teret rada ostati na majci. Tako, npr. otac cijepa i pili drva, majka kuha i sprema stan, kćerka pere suđe, stariji sin čisti obuću i sl.“ (KSŽ 1971:469).

Iako načelno ne oponira ravnopravnosti spolova, knjiga zapravo niti ne pokušava sakriti rodnu podjelu kućanskih poslova. S obzirom na izgled današnjih prilika i patrijarhalni diskurs koji je i dalje prisutan u naracijama kazivačica, no kojeg, čak i bez da se trudimo primijetiti, ne možemo ne zamijetiti na svim razinama funkcioniranja društva, ljudi uglavnom laskaju samima sebi vjerujući da pravo jačega, naoko banalni izvor nejednakosti rodnog položaja muškaraca i žena, više ne vlada (Mill 2000:18). Pitanje moći koju muški rod ostvaruje nad ženskim u svakodnevnim društvenim i privatnim situacijama te povijesni razlozi održavanja takvog poretka prelaze okvire ovoga rada, no ne smije se zanemariti postojanje neregipročnog

odnosa između dva roda u kojemu je jedan oduvijek podređen, što rezultira i nekad i danas postojećim društvenim odnosima između njih. Ljudi nisu svjesni toga u kojoj je mjeri u ranijim razdobljima zakon nadmoćne snage određivao, kako je bio otvoreno i javno priznat. U tome nije bilo ničega čega se valjalo stidjeti pa stoga takvo ophođenje nije bilo ni bestidno ni cinično (Mill 2000:19).

Najveća promjena koja se u *Knjizi za svaku ženu* ističe je ona koja se u dizajnu unutrašnjosti knjige i tekstova dogodila sa zamjenom urednika, nakon što je Dragu Chloupeka zamijenila Čuča Smokovina Boranić. Knjiga je pedesetih godina bila manjeg formata, na naslovnici stoje podnaslovi „domaćica, kuharica, krojačica, vezilja, majka, odgojiteljica, čuvarica zdravlja, njegovateljica, hiljadu savjeta“, kao i u kasnijim izdanjima, no tekst same knjige ranijih izdanja ne koristi iste podnaslove, iako se generalno ograničava njima kao krovnim tematskim cjelinama. Tekstovi u izdanjima koja je uredio Chloupek manje su znanstveni i u mnogočemu „krutije“ štivo.

X. POLOŽAJ ŽENE NA TRŽIŠTU RADA

Tihana Rubić u svojoj knjizi *Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije* ističe kako narativi koje je sakupljala o tržištu rada u vremenu socijalizma redom upućuju na to kako je legitimna ženina motivacija za zapošljavanje mogla biti isključivo ekonomska, navodeći iskaz kazivačice: „Morala sam ići raditi, jedna nam je plaća bila premalo.“ (Rubić 2017:135). Ono što mi je ispričala moja baka o razlozima njezinog prvog traženja posla odgovara toj konstataciji, na što ću nadodati i iskustvo moje majke, koja je nakon primarnog radnog vremena u matičnoj tvrtci obavljala „fuš“ u večernjim satima, s obzirom da novca nije bilo dovoljno. Vjerujem kako niti jedan drugi razlog ne bi bio dovoljno dobra „isprika“ za izostanak od obavljanja kućanskih poslova, kakav je bila upravo ekonomska motivacija koja je žene tjerala na rad izvan kuće. Rubić također upozorava na paradoks dvaju vrijednosnih razina, proklamirane socijalističke ideologije o ravnopravnom uključivanju žena na tržište rada i pojedinačnih iskustava koja govore kako je u cilju popunjenja kućnog budžeta muški „fuš“ i dalje bio poželjnija varijanta namirivanja deficita od toga da žena ide raditi. Ona ističe kako žena i dalje odlazi raditi nekoliko godina nakon muškarca, što žene stavlja u neravnopravan položaj u smislu mirovinskog staža (ibid) i profesionalnog iskustva kojeg odsustvom gubi, što joj ne ide u prilog kada se s muškarcem natječe na istom tržištu rada. Nadežda Čaćinović u svojoj knjizi *U ženskom ključu: ogledi o*

teoriji kulture također dolazi do sličnog zaključka. Ona napominje kako se žene lako snalaze u poslovima koji su nastavak njihovih tradicionalnih uloga – kao učiteljice i liječnice, no kaže kako feminiziranje upravo tih struka snižava njihov status, dok su pojedine grane još uvijek razmjerno nedostupne ženama (Čačinović 2000:20). Čačinović odsustvo žena ili njihov deficit u određenim granama vidi kao mušku moć kojom se partikularni interesi i istine nameću kao opće i općevažne tijekom povijesti, a uvođenjem ženske perspektive tamo gdje je nije bilo ili nije bila dovoljno zastupljena, poput muške prevlasti u znanosti, „pokazuje kako je racionalnost tek prividno nepartikularna, a zapravo je prožeta odnosima moći“ (ibid). Žene su u socijalizmu, kao i danas, manje plaćene za iste poslove, lakše dobivaju otkaz, u slučaju da zakasne na posao zbog djece prebacuje ih se u odjele s manjom plaćom i slično (Dobrivojević 2014:38-39).

Žene su, dakle, ohrabrivane na rad, bilo da se radilo o plaćanom radu u tvrtkama ili neplaćenom radu kod kuće, o čemu sam saznala iz teksta i konteksta *Knjige za svaku ženu*, no i iz razgovora s mojim kazivačicama, bilo da su knjigu posjedovale ili – nisu. Jedna od mojih kazivačica, rođena 1991. godine na moje pitanje misli li da je žena u vrijeme socijalizma dobila što pravom na plaćeni rad rekla mi je:

„Bilo joj je još teže. Ne znam, nona uvijek govori da ima šezdeset godina radnog staža, trideset doma i trideset na poslu.“

Nova očekivanja od žene jednom kad je preuzela ulogu ravnopravne radne snage dovele su do toga da je idealna žena izgledala kao superjunakinja svakodnevice, ona koja stiže obaviti sve zadatke koji se fizički u danom trenutku ne mogu napraviti. Na iznimno sugestivan način vrlo dug dan u životu jedne žene socijalističkog razdoblja opisuje i film Kreše Golika *Od 3 do 22*. Taj film sjajno opisuje upravo novu socijalističku ženu i njenu svakodnevicu kućanice i radnice koja, budeći se u 3 sata ujutro obavlja niz kućanskih i radnih obaveza. Takva „obična“ žena koja živi u blatu vjerojatno si ne može priuštiti velik broj stvari koje knjiga implicira kao normalne.

S druge strane, u privatnoj sferi, važne odluke u privatnoj sferi uglavnom je nosila jedna strana. Jasno je to i iz kazivanja žena koje su, unatoč svojim osobnim uvjerenjima koja su često bila na strani tada popularne ženske emancipacije, najčešće važne odluke prepuštale muškarcima. Jedna od kazivačica na tu mi je temu rekla sljedeće:

„Pa ja sam k'o mlada bilo jako borbena, borila sam se za nekakvu emancipaciju, to je onda bilo moderno, sedamdesetih godina... Kad sam osnovala vlastitu obitelj, ja sam se stalno borila, ali očito neuspješno. To se očekivalo. Ti si danas u drugom svijetu (...)“.

Iskazi mojih sugovornica govore ponešto o očekivanjima i poimanjima bračnog života socijalističkog vremena. Iako su nekima roditelji razvedeni, neke su se same razvele, a neke danas imaju vrlo jasan stav o tome kako za sreću nije potreban brak, sve su jednom bile udane. Sklapanje braka se smatralo jedinim prihvatljivim načinom življenja (Dijanić et al. 2004:305).

Za ostvarenje prihvatljivog načina življenja, mnoge su se moje sugovornice odlučile žrtvovati, svaka na sebi svojstven način, bilo da se radilo o dogovorenom braku *a priori* ili raznim ponašanjima kojima su se pokoravale, a koja se sva mogu svesti pod nazivnik muškog autoriteta. Iako na obiteljske prilike utječe uža društvena zajednica, vrlo je važan i povijesni i politički kontekst. O odnosu društvene zajednice i šireg povijesnog konteksta, kućnog odgoja i patrijarhalnih odnosa, jedna moja sugovornica je zaključila:

„Patrijarhalan odnos puno ovisi o kućnom odgoju, a kućni odgoj je opet vezan na vrijeme i na obrazovanje roditelja. Mislim da su današnji muški puno bolji muževi zato što su ih odgajale obrazovanije i zaposlenije majke. Kad gledaš u prošlost, žene, majke, generacija prije mene, generacija moje mame je bila samo kućanica i njoj je bila uloga pričekat doma muža pa kad god se on vratio, bez obzira u kojem stanju – pijanom ili trijeznom ili raspoložen ili neraspoložen, da ona njemu servira, da mu stavi na stol i tak dalje. Ja sam malo kasnija generacija, ja sam se zapravo počela svjesno ili nesvjesno, utjecajem odgoja ili bez utjecaja, ne znam, ali boriti protiv toga.“.

U kontekstu odnosa roditelja i djece, knjiga nam daje naslutiti nešto o vremenu koje otac i majka izbivaju iz kuće:

„Ako se otac i majka poštuju i vole, ako pokazuju na pravi način ljubav prema svojoj djeci, u takvoj porodici gotovo i ne treba govoriti o odgoju. Na žalost, malo je takvih porodica, jer roditelji često malo vremena žive sa svojom djecom. Otac ponajviše samo uvečer vidi svoju djecu, a i majka je često zaposlena.“ (KSŽ 1971:461).

U ovakvoj situaciji, otac je taj kojeg uglavnom nema veći dio dana, no majka je također često

zaposlena. U jugoslavenskom društvu radnika i cvata tvorničkih postrojenja, lako je zamisliti majku i oca kako svakodnevno rade osmosatno radno vrijeme u nekoj tvornici, no ovdje je otac taj kojeg nema cijeli dan, dok se pretpostavlja da majka ipak više vremena posvećuje djeci i kućanstvu. Iako je socijalističko društvo u Jugoslaviji prvi put dopustilo ženi da napreduje davši joj pravo glasa i potičući je na rad izvan kuće, s druge strane jugoslavensko društvo emancipaciju žene ipak stavlja u stroge okvire. Emancipacija socijalističke žene stoga nikad nije potpuna već ide samo do onog stupnja do kojeg joj to dopušta kultura.

XI. RAZNOVRSNOST SJEĆANJA

Na pitanje je li ženama danas lakše ili teže moje kazivačice su, ovisno o vlastitim prioritetima u životu nekad i danas, izdvajale drugačije elemente zbog kojih bi ženama u socijalističko vrijeme bilo teže nego danas ili obrnuto. Jedna od mojih kazivačica, samostalna i danas razvedena žena rođena 1956. godine tako je izjavila kako je danas najveća prednost žena komunikacija i dostupnost informacija dok je druga kazivačica, od potonje mlađa tek nekoliko godina, ali koja je danas majka i baka koja vodi brigu o brojnoj obitelji, naglasak stavila na svu silinu pomagala u kućanstvu koja danas postoje kako bi ženi olakšali svakodnevnicu. Taj raskorak u izboru elemenata koje žene stavljaju u prvi plan svojih kazivanja o prošlosti jasno nam ukazuje na izbor elemenata temeljen na njihovom vlastitom iskustvu prošlosti i sadašnjosti, što se vidi i iz sljedećih odgovora koje su kazivačice u istraživanju *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu* dale kao odgovore na pitanje o promjenama koje su 1989. i 1990. godina donijele ženama:

„Dosta mi je bilo teško u socijalizmu, ja sam išla knjige prodavati u socijalizmu da bih mogla s mojom mamom preživjeti. Nekima je bilo jako dobro, meni nije bilo dobro, a drugo, sada sam stara, imam penziju, ali kak mi je sada bolje, sada mi je još gore. Oprostite. Ne mogu se tužiti, ja imam svoj mir. Živim tu u tih 36 kvadrata, ja sam zadovoljna, ja ne to ne mogu reći, ali velim, ta rečenica. U socijalizmu sam živjela teško, sada još teže.“

(intervju preuzet iz: Dijanić et al. 2004:110).

Iz ovog citata jasno je kako kazivačica govori iz sadašnjeg konteksta te da ga uzima u obzir kada se prisjeća razlika spram socijalizma, u kojem je, ipak, živjela bolje. I druga kazivačica istaknula je kako su danas prilike lošije:

„Danas osjećam da je žena, bez obzira na sve, žena je na jedan način, žena koja nije majka, da je sama, da je rastavljena, da nije podržavana od društva. Ja sam sama, kao da sam ja nepotrebna na ovom svijetu, razumijete, pa gledam što ja u ovoj kući proživljavam, kako ja sebi kuham, ja sam sama, zašto ja sebi kuham, zašto ja sebi uopće kuham, kud ja idem, pošto ja idem, kako to ja nemam djece, unučadi. Ja ne volim djecu? Svašta čovjek doživljava danas, to ja mislim jedan strašan primitivizam se ispoljio kod nekih ljudi, znate.“

(intervju preuzet iz: Dijanić et al. 2004:97).

Ipak, žene ističu različite stavove spram prošlosti, pa tako moja sljedeća kazivačica ističe kako je ponešto prije bilo bolje, dok je ipak svjesna ograničenja koja su postojala:

„Ah... Pa evo, u politici je nešto malo više žena nego ranije, to je, mislim, baš tako javno... Bila je u naše proljeće Savka. Mnogi joj zamjeraju, ja mislim da je imala ispravne stavove, drugo što je to bilo očito krivo vrijeme pa se nije moglo sve odviti onak kak je bilo zamišljeno, ali dobro. Ne znam, sad vidim puno više žena u politici, ali i puno više radnica koje su stradale. To onda ni bilo tak. Nije bilo ni Kamenskog ni toga da su žene tak stradavale kao sad. Nije bilo takvih otkaza, neisplata plaća, toga nije bilo. Sve je bilo skromnije, bila je veća socijala, bilo je više zaposlenih s manjim primanjima. A sad su sve veće, veće i veće razlike. Onaj tko je bio bogat je bogatiji, onaj tko je siromašan, u ovim današnjim uvjetima, samo je siromašniji. A ono nešto između, nestalo je.“

Donekle suprotno mišljenje iznijela je žena koja tvrdi da su dječji doplati i porodiljni dopusti noviteti koji dolaze s promjenama 1989. i 1990. godine:

„Dječji doplati, porodiljni. Mislim da se dosta napravilo, koliko se moglo.“

(intervju preuzet iz: Dijanić et al. 2004:78).

No, stvarna situacija o ženskim pravima poput porodiljnog dopusta pravo je koje je ženama danas ostalo iz vremena socijalizma (Gazetić 2009:5).

Ida Sazbo, jedna od najpoznatijih partizanki i sudionica Antifašističke fronta žena (AFŽ)²,

---

² Antifašistička fronta žena (AFŽ) - ženska politička organizacija u Jugoslaviji koja je djelovala četrdesetih i pedesetih godina. Bila je jedina isključivo ženska organizacija koja nije samo deklarativno zastupala interese žena, već je „imala i viziju kakav je položaj ženama u modernom socijalističkom društvu potreban (obrazovanje, socijalna, zdravstvena i pravna zaštita žena, radnica, majki i djece,

ističe sljedeće o ženskoj situaciju u socijalizmu:

„One se prve otpuštaju sa posla, mnogo teže se zapošljavaju bez obzira na školsku spremu. Svi govore o beloj kugi, ali kako da žena rodi jer kad hoće da se zaposli prvo je pitaju da li je trudna i ako jeste ne zapošljavaju je. Dešava se da otpuštaju trudnice sa posla i one nigde ne mogu da nađu zaštitu. Praktično ukinuti su pozitivni zakonski propisi koji su štitili majku i dete i koji su postojali u socijalističkoj Jugoslaviji. Žene su imale jednaka prava kao i muškarci i posebnu zaštitu za majku i dete. Bilo je puno dečjih jasli i obdaništa, a organizovana su i posebna dečja odmarališta na moru i planinama. Sva su deca, bez obzira na materijalni položaj roditelja, mogla da idu i išla su u ta odmarališta.“ (intervju preuzet iz: Stojaković 2014).

Način na koji se žene nose s aktualnim trenutkom utjecao je na njihovo tumačenje prošlosti i legitimirao ono što one žele biti. Raspad Jugoslavije zbio se prije više od četvrt stoljeća i mnogi su se elementi kulture onoga vremena izgubili tijekom godina. Što su nam neka prošla vremena dalje, sve manje ćemo se oslanjati na živa sjećanja, a sve više ćemo tvoriti mjesta sjećanja, *lieux de memoire*, konstruirana od elemenata prošlosti kojih se odabiremo sjećati kako bismo konstruirali povijest u odnosu na sadašnji trenutak. Iz onoga što je bila prošlost, čovjek bira određene dijelove i zatim ih uobličuje u službenu povijest, u reprezentacijsku priču o nekom prošlom vremenu. Sadašnjost i prošlost usko su povezane. Iako će svatko vrlo lako zaključiti koja su ih iskustva iz prošlost potaknula na neke odluke koje sada donose, malo tko će biti svjestan da povijest također konstruiramo odnoseći se na iskustva iz sadašnjosti (Connerton 2004:6). Halwbachs je tvrdio kako ljudsko sjećanje postoji samo u kolektivnom kontekstu, da ne postoji takvo što kao sjećanje samo pojedinca ili sjećanje samo društva, te da nužno samo ova dva konteksta oblikuju sjećanje kojega se onda sjeća osoba, član društva sjećanja. Bez takvih aktualizacija u pojedincima, *Knjiga za svaku ženu* bi, isto kao i razni uništeni spomenici ili zaboravljeni rituali, bila samo mrtvo slovo bez ikakva utjecaja na sadašnjost (Erl 2008:5, prema Halwbachs). Sjećanje na *Knjigu za svaku ženu* ipak nose pojedinci, uglavnom žene koje su se njome služile ili je posjedovale, no i njihove kćeri i drugi članovi društva koji su za knjigu čuli u novom, suvremenom kontekstu kada socijalističko društveno uređenje predstavlja dio prošlosti. U trenutcima kada dolazi do smjene političkih sistema i novih politika koje nastoje izbrisati prošlost kako bi počeli od početka, vrlo jasno možemo razabrati element sjećanja na kojem svaki takav „novi početak“ počiva, a koji je nužno vezan za prošlost, za događaje koje smo proživjeli i koji nam pomažu

---

razbijanje predrasuda o tzv. ženskom mjestu u društvu, kući, itd.). Cilj joj je bila mobilizacija žena u antifašističkom pokretu i borbi za novo uređenje zemlje (Dijanić et al. 2004:19).

interpretirati svaki novi trenutak u našem životu (Connerton 2004:11). To postaje jasno analizirajući naracije žena o vremenu socijalizma, vremena o kojemu svaka od njih nosi svoju sliku koju bismo mogli precizno interpretirati tek kada bismo poznavali sve detalje svake situacije koju je osoba proživjela kroz život. Svaka od njih vezana je za to staro uređenje jednim dijelom svog života, no živa sjećanja, ona jasna sjećanja poput toga kako se sjećamo nečega što smo netom napravili, u velikoj su mjeri nestala.

XII. ODGOJ NOVE GRAĐANKE – GRADSKA VS. SEOSKA ŽENA

Knjiga za svaku ženu svojom brojnošću tema postavlja široke okvire identifikacije ženi koju želi usmjeriti k životu nove jugoslavenske socijalističke građanke kakvom je trebala biti. U prilog ovoj tvrdnji idu i brojni neformalni razgovori koje sam zadnjih godina znala voditi sa ženama sa sela u potrazi za nekom koja je možda posjedovala *Knjigu za svaku ženu*. Nisam ih nalazila. Ne tvrdim da one ne postoje i da ih uopće ne bih uspjela naći da sam nastavila tražiti, no raširenost knjige među urbanom radničkom klasom žena koje dolaze u Zagreb uglavnom s motivom zapošljavanja, idu u prilog tvrdnji da je knjiga htjela odgojiti novu jugoslavensku socijalističku građanku.

Ida Szabo, o djelovanju AFŽ-a, u jednom od zadnjih intervjua koje je dala rekla prije svoje smrti rekla je sljedeće:

„Kao mladi komunisti, odlučili da doprinesemo razvoju države, iako nam se možda državno uređenje nije sviđalo. Stanovništvo je bilo nepismeno i mi smo znali da sa tim ide i nezaposlenost, nema napretka, što je moralo da se menja. Jugoslovenskim ženama nitko nije poklonio ravnopravnost već su one to svojim učešćem u Narodnooslobodilačkoj borbi, i to masovnim učešćem – sa oružjem u ruci, izborile. One su bile uključene u sve oblike borbe za ravnopravnost, ali ne samo za ravnopravnost žena već i radnika i seljaka (...)“

(intervju preuzet iz Stojaković 2014).

Stupanj nepismenosti kojeg spominje Szabo značajno se mijenjao od kraja Drugog svjetskog rata, konkretno 1948. godine kada je u Jugoslaviji 25,4% nepismenog stanovništva, dok je 1971. godine postotak nepismenog stanovništva bio 15,1% (Janjetović 2011:34).

Sazbo, kao i ranije spomenuti Titov govor u Glini te sam prolog izdanja *Knjige za svaku ženu* iz 1952. godine, najstarijeg u čiji sam posjed uspjela doći, govore o tome kako je pedesetih godina većina stanovništva, a s time i žena, seosko, što potvrđuju statistike koje u svom radu o promjenama u sociodemografskoj strukturi stanovništva SR Hrvatske u vrijeme Jugoslavije iznosi Maja Štambuk. Ona iznosi statistiku prema kojoj je 1953. godine 24,2% stanovništva gradsko, dok je 1981. godine taj postotak mnogo veći, a iznosi 50,8% (Štambuk 1983:31).

Nastavno na navedeno, lako je zaključiti kako se *Knjiga za svaku ženu* iz 1953. godine obraća uglavnom seoskim ženama:

„Naša seljačka žena nije imala prilike da stekne neko opširnije i naprednije znanje iz domaćinstva, šivanja, kuhanja, njege i odgoju djeteta. Još manje je stekla znanja o svom tijelu, o trudnoći, o porođaju ili upoznala uzroke bolesti i način kako da sačuva zdravlje svoje djece, sebe i svojih ukućana. Toliko koliko je znala njena mati ili baka, toliko je znala i ona (...). Nastala su nova vremena. Oslobođeni narod, koji danas ima vlast u svojim rukama, ulaže sve svoje snage da našu zemlju preporodi ekonomski i kulturno (...). Nova žena usporedno i ravnopravno s muškarcem sudjeluje u tom velikom dijelu preporoda našeg sela, ona zajedno s muškarcem u selu radi na razvijanju zadrugarstva, ali je ostala i danas stup svoje kuće.“ (KSŽ 1953:5).

Dio pod naslovom „Žena – od djevojke do bake“ u izdanju iz 1953. godine počinje nabranjem razlika ženskog od muškog tijela:

„Maternica liči na plosnatu krušku.“ (KSŽ 1953:362),

a također, navodi i neke poslovice:

„Bez djece – bez ruku“,
ili *„Žena bez roda – cvijet bez ploda“*
(KSŽ 1953:358-359).

Isto izdanje porođaj opisuje na sljedeći način:

„Porođaj je nekad bio događaj prepun praznovjerja i straha. Negdje je žena radala stojeći, da bi dijete palo na zemlju, kako bi bilo ”jače“, negdje je pupčana vrpca odrezana starim

handžarom, da bi sin bio "junak", a kad bi porođaj bio težak, pucalo bi se iz pušaka itd. Ova su suvjerja odraz ljudske zaostalosti i nemoći, kada čovjek nije vjerovao u svoju moć, već je tražio pomoć raznih tajnih sila.“ (KSŽ 1953:369).

Navedeni citati pokazuje već spomenutu tendenciju prosvjetiteljskog djelovanja u vremenu kada znanstvena tumačenja nadvladavaju praznovjerja prošlosti, iako se iz današnjeg konteksta čitanja knjige neka biološka objašnjenja poput anatomije maternice meni čine upravo – neznanstvenima.

Već prvi podnaslovi „Kakva kuća takvo zdravlje“, „Čistoća poda ogleda se na licu“, „Vlaga u zidovima bolest u kostima“, govore u narodnim poslovicama. Kasnija izdanja istoj temi stanovanja, pristupaju naslovima kakve bismo u priručniku o domu mogli lako sresti i danas: „O stanovanju“, „Izbor namještaja“, „Ulazni prostor“, itd. Za primjer, drugo veliko poglavlje u knjizi iz 1953. godine nakon stanovanja je krojenje i šivanje, a tekst poglavlja započinje ovako:

„Na razvoj odjeće kroz vjekove djelovale su mnoge okolnosti kao: geografski položaj i klima, ekonomske prilike, običaji i kulturni nivo naroda, zanimanje ljudi itd. Sve to utječe na odjeću danas... Odijelo prije svega treba da odgovara svojoj svrsi. Ono štiti tijelo od hladnoće ili prevelike vrućine. Služi nam za rad i za svečane zgode... I mi žene moramo imati radno odijelo, barem pregaču u kući ili na radu u gospodarstvu. Na težim poslovima žene sve više oblače radno odijelo (kombinezon).“ (KSŽ 1955:55-56).

Iz ovog ulomka jasno je da se knjiga obraća seoskoj ženi jer podrazumijeva kako ona radi na gospodarstvu. U novim izdanjima knjige dio o krojenju i šivanju počinje tekstom kako „Dobro obučena žena treba imati za svaku priliku, ovisno o načinu života, društvenim obavezama i godišnjem dobu, barem jednu haljinu i sve što je uz tu haljinu potrebno.“, a knjiga na nekoliko stranica opisuje kakvi sve krojevi sukne odgovaraju kojoj ženi ovisno o tipu građe njenih bokova i grudi, te koji uzorci i boje tkanine što naglašavaju, a što skrivaju (KSŽ 1985:345).

Ranija izdanja knjige nude opsežna poglavlja o peradarstvu, kuničarstvu i mljekarstvu, šireći temu na desetke stranica s detaljnim pismenim i slikovnim opisima (KSŽ 1955:321-356), dok je u novijim izdanjima knjige kuničarstvo i peradarstvo opisano samo kratkim informacijama, bez detaljnih savjeta i slikovnih uputa, a mljekarstvo se u tom poglavlju ni

ne spominje, no donosi opsežne opise i slikovne prikaze kućnih ljubimaca raznih vrsta, što seže čak do akvaristike i slikovnih prikaza pojedinih akvarijskih ribica te uputa za smještaj akvarija u kući.

Važno mjesto u analizi naracija mojih kazivačica zauzimao je odnos sela i grada, koji označava različite stilove življenja i izazovi kojima su žene bile izložene. S mijenama *Knjige za svaku ženu* i novim izdanjima, mijenjao se i omjer seoskog spram gradskog stanovništva na prostoru Jugoslavije, ali i postotak pismenih (Štambuk 1983:25; Janjetović 2011:34). Stanovništvo u gradovima je raslo pa, iako je prvo izdanje *Knjige za svaku ženu* bilo namijenjeno u većoj mjeri seoskoj ženi, knjiga je s godinama slijedila trend rasta gradskog stanovništva i načelno bila namijenjena i jednima i drugima, no s naglaskom na modernu gradsku ženu koja stan oprema u trgovinama „Exportdrva“, pazi da dječju sobu oboja u ugodne tople boje, potiče djecu na likovno i glazbeno izražavanje, odlazi na ples, kazališne priredbe i koncerte, naravno, tek nakon što primijeni savjete o ljepoti koje joj donosi izdanje *Knjige za svaku ženu* iz 1971. godine:

„Još donedavna kozmetika se smatrala luksuzom, a njega ljepote traćenje vremena dokonih žena. Međutim danas, kad ženu susrećemo u javnom životu gotovo u svim zvanjima i na najrazličitijim položajima, njezina je obaveza ne samo prema sebi nego i prema društvu da svom izgledu posveti punu pažnju.“ (KSŽ 1971:230).

Žena ne samo da ima obvezu biti lijepa zbog sebe, nego je to i njena obaveza prema društvu. Iako je broj stanovnika u gradovima rastao, seoski život koji izdanje knjige iz 1971. gotovo da potpuno zanemaruje, postojao je i tada, što se jasno profiliralo u kazivanjima svih mojih kazivačica. Ovo je samo jedan od primjera paradoksa *Knjige za svaku ženu* koja upute daje cijelom ženskom rodu koji nema sav jednake ekonomske mogućnosti. Takve polarizacije i konstrukcije kojima se s jedne strane pretpostavljenu grupu gradskih žena uključuje, dok su seoske žene isključene, ostvarene su istovjetnim mehanizmima na mnogim mjestima u knjizi.

Bilo da su cijeli životni vijek provele na selu, da su se sa sela došle obrazovati u grad ili one rođene i odrasle u gradu, sve kazivačice ističu razlike u mogućnostima i očekivanjima od seoske i gradske djevojke i žene. Moja baka, na pitanje zna li za *Knjigu za svaku ženu* odgovara:

„Ne. A kada bi čula? Niti sam čitala niti sam čula. Možda žene koje su više čitale, izlazile,

bavile se nečim, imale kakav društveni život... Ja nikad nisam nikam mogla iti, nikad nisam bila zaokupljena drugim osim... doma.“

Moja baka, iako nije bila nepismena, nije se osjećala kao da je knjiga ikad bila namijenjena njoj. Ona nije imala priliku biti ostvarena u više smjerova, razvijati svoje stvaralaštvo ili ispoljavati slobodnu i svestranu ličnost, ona je bila i ostala strogo ograničena seoskim patrijarhalnim očekivanjima; živjela je od rada na zemlji i tek na trenutke koristila tržnicu kao mjesto neformalnog privređivanja, pa nije imala novca da kupi gomilu pomagala koje knjiga pretpostavlja, ni da posjeduje kožne rukavice koju ju knjiga uči prati i sušiti, npr. Da je ostala raditi na gradilištu na koje je došla kao djevojčica te da se udala u kakvu drugu sredinu, možda bi tada i ona susrela ili posjedovala *Knjigu za svaku ženu*.

Moja druga kazivačica o istoj je temi ispričala:

„A sada, u ovoj knjizi, moje su jedna iz '71, druga iz osamdesetih, to je već malo savremenija žena morala biti, i malo više načitanja, bar kak bi se reklo... Ne znam da su to neke obične žene kupovale baš takve knjige, bar se meni tak čini. Jer tu oni pričaju o ženama i o uvjetima, znači imaš stan, imaš sve... Sve mogućnosti pa ti onda ona daje samo usput neke savjete. Ja sam imala prijateljicu, tamo na Kvatriću gdje sam živjela kao mala, Biserka je imala kuću tak malu, puno blata je dvorište bilo i ona kad je izlazila sve je blato ponijela sa sobom, meni je bilo neugodno pa sam ja nju zvala da rađe dođe k meni se igrati. Njen tata je pilao drva, imao je onu pilu što su išli po gradu, kad je netko kupio drva pa su im ispilali. I onda njena mama vjerojatno nije imala takvu knjigu, ... knjigu koja govori o modernom uređenju stana sa stilskim namještajem i po novoj modi.“

Iz ovog citata jasno je kako moja kazivačica iz imućne gradske obitelji i sama detektira nejednake mogućnosti između sebe i svoje prijateljice, pretpostavljajući kako njena prijateljica Biserka koja, iako je živjela u gradu, možda nije imala mogućnost kupiti knjigu, a ako bi je i imala, da joj savjeti o modernom uređenju stana ne bi koristili. Moja sugovornica spomenula mi je kako su roditelji njene prijateljice s blatnim dvorištem u nekom trenutku posjedovali i kokoši. Nadala sam se da ću u *Knjizi za svaku ženu*, izdanju iz 1971. pronaći barem nešto o seoskom životu pod podnaslovom „Njega domaćih životinja“. Naišla sam na još jednu sugestiju kako je knjiga slijedila moderan trend rasta gradskog stanovništva koje je domaćim životinjama, isto kao i knjiga, smatralo tek psa, mačku i kućne ptice, te davala tek upute za uzgoj peradi koja se tada još mogla uzgajati u gradovima (KSŽ 1971:69). Ovo je

samo još jedan od dijelova knjige koji upućuju na kontradikciju obraćanja knjige cijelom ženskom rodu, dok je zapravo jasno kako se ona obraća gradskoj ženi te kako seoskoj ženi ti savjeti vjerojatno ne bi bili od velike koristi.

Druga kazivačica, koja je sa sela došla studirati u grad o očekivanjima od seoskih djevojaka i žena mi je rekla:

„Mene se poticalo da se ipak jednog dana udam i da budem žena i majka, to me se sigurno poticalo, ali ja sam po karakteru očito malo otišla pa-pa. Ali kažem, sredina je bila takva, 90% cura moje generacije nije završilo osnovnu školu. Poslije četvrtog razreda, to je bio socijalizam koji svi kažu kao bio je jako dobar, ali poslije četvrtog razreda osnovne škole ljudi nisu išli u školu. Ja sam više iz nekako mojeg protesta s 15 godina sa sela išla u tehničku školu i studirala tehniku, baš zato da se dokažem, da žena nije samo žena, majka, kuharica. Tak da ja možda nisam tu naj... Nisam tak ni odgajana, a možda i ako jesam odgajana nekakav revolt u meni se pobunio i ja sam na neki način s tom tehnikom uspjela. Puno žena, cura, nije završilo dalje od četvrtog razreda osnovne škole. Seoska sredina je takva, pogotovo to Zagorje, Prigorje i Međimurje, taj dio nikad nije puno dao na obrazovanje, pogotovo ne žene.“.

Potonja kazivačica također ističe kako ne dijeli ista generacijska sjećanja sa svojim kolegicama iz seoskih osnovnoškolskih klupa, dok s istom generacijom iz gradske srednje škole nastavlja kontakte:

„Prijateljice iz osnovne škole, tam na selu, uglavnom nemam. One imaju drugi život, one su sad već bake, imaju odraslu djecu. Te sve te cure su se udavale kad sam ja išla u srednju školu. Prijateljice imam iz srednje škole tu u Zagrebu, jesu ista generacija, al' to je nebo i zemlja.“.

Nejednaka očekivanja od žene u seoskoj i gradskoj sredini predstavlja dominantan narativ mojih kazivačica. One same ističu važnost i povezanost ekonomskih mogućnosti pojedine obitelji u usmjeravanju žene prema braku i obiteljskom životu s jedne, ili daljnjoj naobrazbi s druge strane:

„Ko je imal mogućnosti iti u grad u školu, taj je išel. To su većinom bile curice boljeg imovinskog stanja, čak ih je bilo koji su nakon četvrtog razreda već išli u Zagreb, ne u ovu

školu više. To su ljudi koji danas imaju fakultete. Svi su fakultete završili. Oni koji su bili boljeg imovinskog stanja. Novac je bil' ključan, i sad je, uvijek je bil'. Poljoprivreda kojom smo se bavili mi na selu nije davala takve mogućnosti.“.

Gospođa rođena 1926. u seljačkoj zemljoradničkoj obitelji na pitanje je li čitala knjige odgovorila je:

„U to vrijeme nisam dovoljno radila na svojoj naobrazbi, niti je to bio običaj da seoska djevojka uzme knjigu i čita. Nijedna nije išla u školu. Nijedna. Na selu se mjerilo da je neka djevojka poželjna ili da će biti dobra snaha, dobra žena, kakva je u kući. Kako sprema kuću, kakva je na njivi i to. To je bilo jako prisutno. Ja danas osjećam prazninu koja meni fali u vezi s tim.“ (intervju preuzet iz: Dijanić et al. 2014:51-52).

Naravno, i sama sjećanja žena na socijalistički period ovisila su o specifičnom kontekstu života na selu i u gradu, o imovinskom stanju i stupnju obrazovanja. Maurice Halbwachs kaže da je onoliko sjećanja koliko je zajednica (1980:40). Pripadnost određenoj grupi prema njemu podrazumijeva i dijeljena sjećanja.

Ono što je postalo jasno kroz razgovore s kazivačicama jest da će njihova sjećanja vezati određene sličnosti: žene sa sela, koje je i tada bilo siromašnije od grada, u svojim će kazivanjima više isticati neimaštinu i male mogućnosti obrazovanja u socijalističkom režimu:

„Tada je bilo veće siromaštvo. Tomu je bil kriv Drugi svjetski rat, osiromašena zemlja i nisu ljudi imali...Ne znam je li socijalizam tomu kumovao i kaj s tim. Nije se u škole išlo, bilo je teško odgajati djecu jer se nije imalo koliko se sad ima. Novci su ti važni, egzistencija i život kakav budeš imal – ako imaš novaca buš dobro živel, ak nemaš ne buš. Kaj nije to logično?“.

Kazivačica koja je dio vremena provela na selu, a dio u gradu, gdje se otišla obrazovati, o važnosti financijskih mogućnosti kaže:

„Novac je pokretač svega, ne samo danas, i tada, i nekad je to tak bilo. Novac, a politika je povezana s novcima, novac s politikom. Gle, moj tata je otišao u Njemačku radit '69 isto tako jer je tu imao posao, ali nije bio dostatan niti za njihov život, a kamoli za mene. Sad ljudi vole reći 'nekad je bilo bolje'. Uvijek su stariji ljudi govorili kak' je nekad bilo bolje, to je definitivno. Ali ja ne mislim da je nekad bilo bolje, bilo je u nekim segmentima bolje - prvo

kaj sam bila mlada pa mi je možda u tom smislu bilo bolje, ali šta znači bolje?“.

Kroz njena sjećanja na seoski život s roditeljima vrlo često se provlačio motiv neimaštine, dok je o gradskom životu, iako je vrlo šturo spomenula kako u početku nije imala novca za stanarinu, uglavnom pričala u kontekstu mnogih novih mogućnosti i osobnog napretka.

Element grada, napretka, modernizacije i dobrog ukusa povlači se i kroz najrazličitije teme koje obrađuje *Knjiga za svaku ženu*, u toj mjeri da ih je teško ne pronaći na svakoj stranici:

„Ako imate neki stari (stilski) komad namještaja koji bi se mogao iskoristiti i uklopiti u vaš ambijent, postavite ga. I pored ljubavi za suvremeno, stari namještaj nemojte smatrati beskorisnim, jer kontrast staro-novo danas je postala moda.“ (KSŽ 1971:15),

„Sredstva za čišćenje kože danas kad su nam dostupna treba svakodnevno upotrebljavati, najbolje uvečer, i u toku dana ako se želi...“ (KSŽ 1971:549),

„Dar ne mora biti skup, ali treba biti ukusan i služiti nekoj svrsi. Nemojte kupovati kič, jer to dokazuje vaš loš ukus.“ (KSŽ 1971:579),

„Danas se mnogo pišu pisma na stroju, ali uz vlastoručni potpis i pozdrav...“ (KSŽ 1971:578).

I zaista, Wendy Bracewell u svojoj analizi kuharica socijalističkog perioda Jugoslavije analizira i tvrdi kako su prva izdanja knjige bila namijenjena ženama na selu jer je većinu stanovništva pedesetih godina prošloga stoljeća činilo upravo seljačko stanovništvo, izdanja knjige od šezdesetih godina nadalje obraćaju se samo načelno svakoj ženi (Bracewill 2012:180), o čemu govori i sljedeći citat:

„U trideset godina izlaženja Knjiga za svaku ženu znatno se proširivala i mijenjala. Autori, naši istaknuti stručnjaci i društveni radnici, uložili su mnogo truda da se ovo djelo što bolje prilagodi izmijenjenim uvjetima u gradu i na selu, pa je Knjiga za svaku ženu znatno proširena i obnovljena rezultatima u medicini, dijetetici, tehnicima i drugim naukama. Na kraju bismo mogli ponoviti riječi drugarice Marije Šoljan, glavne urednice časopisa Žena, da je Knjiga za svaku ženu u toku ovih tridesetak godina zapravo prerasla u Knjigu za svakoga.“ (KSŽ 1981:prolog).

Neovisno o ovakvoj tvrdnji i bez obzira na širenje opsega knjige, o životu seoske žene u izdanju iz kojeg je izvađen ovaj citat puno je manje informacija nego u starijim izdanjima. Čak je i opis seoske kuće vrlo kratak, tek s popisom prostorija, razlika u sanitarijama kod korištenja bunara umjesto gradskog vodovoda i uputama kakvo bi trebalo biti dvorište – blato nije dopustivo već bi dvorište trebalo popločiti opekom i drveće posaditi daleko od kuće kako bi prostorije bile što svjetlije i samim time ljepše, što je naznačeno kao veoma bitno (KSŽ 1971:25). O seoskim kućama u knjizi stoji kratka natuknica:

„Nove seoske kuće, bar u naprednijim selima, liče sve više na gradske obiteljske kuće koje se grade po manjim gradovima i periferijama velikih gradova.“ (ibid).

Kada uz gore navedeni citat koji kaže kako seoske kuće sve više slične na gradske kuće uzmemo u obzir ranije navedenu statistiku o značajnoj promjeni u omjeru seoskog i gradskog stanovništva, jasno je da je odgojni projekt stvaranja nove socijalističke građanke i građana donekle i uspio.

XIII. ZAKLJUČAK

Kako god odlučili gledati na *Knjigu za svaku ženu* moramo imati na umu da, iako je knjiga bila dio svakodnevice žena koje su je posjedovale, ona nije nužno predstavljala popularno iskustvo „običnih ljudi“. Iskustvo „običnog čovjeka“ ne može svesti na istaknute dijelove knjige. Iz diskursa knjige ipak možemo iščitati štošta o kontekstu svakodnevnog života žene u jugoslavenskom socijalizmu, pogotovo ako uzmemo u obzir i širi znanstveni, popularni i svakodnevni diskurs toga vremena (Luthar i Pušnik 2010:3).

U eventualnim daljnjim kulturnoantropološkim istraživanjima *Knjige za svaku ženu*, primjereno bi bilo postaviti pitanje primjenjivosti kulturnostudijskih teorijskih postavki popularne kulture nastalih uglavnom na Zapadu u tumačenju popularne kulture socijalističkih, tranzicijskih i postsocijalističkih društava, na što upozorava Reana Senjković (Senjković 2008:7-16). I Stuart Hall upozorava na suviše pojednostavljen prijenos povijesnih generalizacija iz jednog društva u drugo ili iz jednog razdoblja u drugo, ali u ime „Teorije“ (Senjković 2008:9, prema Hall). Kako je *Knjiga za svaku ženu* bila izdanje socijalističke naklade, ona na neki način predstavlja „industriju kulture“, štiva koje je izdavala državna izdavačka tvrtka, a koje se, s obzirom da se radi o priručniku iz vremena socijalizma, teško

svrstava u neki od klasičnih obrazaca popularne kulture i načina na koji se ona već ustaljeno proučava izvan socijalističkog konteksta. Također, vežući se na teoriju komunikacijskog pamćenja Jana Assmanna, bilo bi zanimljivo u budućim istraživanjima pokušati objasniti je li i u kojoj mjeri na odgoj moje generacije utjecalo ratno i recentno socijalističko kulturno nasljeđe devedesetih godina u kojima smo odrastali, te kako se isto podudara s dvijetisućitim godinama koje su odgojile danas dvadesetogodišnje djevojke. Za pretpostaviti bi bilo kako je živo sjećanje na socijalizam sadržano u komuniciranoj memoriji devedesetih godina dalo mojoj generaciji drugačije znanje o socijalizmu no što ga imaju mlađe generacije, koje o socijalizmu danas čuju uglavnom u medijskim perpetuiranjima uvijek sličnih socijalističkih motiva najčešće namijenjenih raznim političkim diskreditacijama. Na takvim se argumentacijama legitimirala i nova postsocijalistička politička vlast u devedesetima, no ne znamo je li se isto odražavalo i u komunikacijskoj memoriji svih skupina društva. Naslanjajući se na interakcionistički model društvenih sjećanja Tanje Vučković Juroš i primjer nejednakih emocionalnih značenja svih društvenih skupina kojima pojedinac tijekom života pripada, možemo pretpostaviti kako će odrastajući u Hrvatskoj nakon raspada Jugoslavije dijete naučiti asociirati Jugoslaviju s različitim slikama. Postsocijalistički politički kontekst u kojem je dominantna procjena Jugoslavije kao totalitarne i opresivne države negativna može pridonijeti tomu da obiteljske naracije odražavaju negativni prikaz Jugoslavije, no osobna iskustva mogu modificirati tu negativnu percepciju i donijeti drugačije slike (Vučković Juroš 2010:91-92). Konfiguracije mogu biti brojne, pa su tako u moj istraživanju žene iz obitelji koje su u postsocijalističko vrijeme iskusile mobilnost prema dolje i gubitak društvene zaštite češće prozivale pozitivne slike o Jugoslaviji. Takve slike kroz različite mnemoničke zajednice poput obitelji nalaze način da supostoje s negativnim slikama koje sugeriraju političke elite.

Knjiga za svaku ženu danas predstavlja mjesto sjećanja na prošlo političko i društveno uređenje, i to ne samo za žene koje su je tada posjedovale i nastojale prilagoditi svoju svakodnevicu savjetima koje je knjiga davala. Čak i u slučaju mlađih generacija koje nisu koristile knjigu u njenom primarnom, socijalističkom kontekstu, knjiga daje uvid u jedno prošlo vrijeme. Iako starije generacije knjizi pripisuju drugačije konotacije i elemente koje stavljaju u prvi plan, a sve ovisno o njihovoj specifičnoj svakodnevici na koju je utjecalo mnoštvo većih faktora poput ekonomskog i socijalnog statusa, obrazovanja i manjih lokalnih sredina u kojima su se kretale, mlađe ispitanice uglavnom će iz knjige izvlačiti drugačije elemente, na knjigu gledati kritički te ironizirati njen stil i sadržaj. Brojnost sjećanja na *Knjigu za svaku ženu* mojih sugovornica, od kojih su neka dijeljena, druga ukazuju na mnoštvo razina

na kojima društvena sjećanja funkcioniraju na razini obitelji, profesije, klasne pripadnosti, pa sve do razine „bratstva i jedinstva“ (Kansteiner 2002:189). Rado korištena parola „bratstva i jedinstva“ uputila me na razmišljanje o novoj sintagmi sestrinstva i nejedinstva koja bi, u kontekstu ovog rada, mogla prigodno opisivati položaj žene. Predstavljajući mi ženu kao odgojiteljicu, domaćicu i svemoguću radnicu, no s mnogo subjektivnih zaključaka na koje su kroz godine utjecale velike razlike u tradicijama sredina u kojima su moje kazivačice živjele, različite obiteljske vrijednosti koje su ih oblikovale u djetinjstvu i mladosti, kao i „kult socijalističke države“ koji je želio ženu radnicu i ženu majku novog, socijalistički odgojenog podmlatka, slike prošlosti koje su prolazile pričama mojih kazivačica bile su toliko brojne. (Dijanić et al. 2004:303). One povremeno jesu sadržavale neke slične motive, poput važnijih praznika i proslava koje su se uz njih vezivale, slika iz djetinjstva s jedne i medijskih slika socijalizma i Tita s druge strane, ali prvenstveno ih je karakterizirala brojnost u načinima sjećanja, odabiru i korištenju motiva u građenjima priča. Ono što karakterizira narative mojih kazivačica je u prvom redu višeslojnost, što odgovara ukupnoj „jugoslavenskoj priči“, odnosno raznolikoj pedesetogodišnjoj povijesti Jugoslavije koju su pratila brojna izdanja *Knjige za svaku ženu*. S obzirom na mali broj radova koji se bave sjećanjima žena na socijalistički period, u budućim istraživanjima bilo bi korisno ekstenzivnije istražiti na koje sve su sve načine sjećanja na socijalistički period rodno obilježena. Iako sam se kroz ovo istraživanje i sama uvjerila u brojnost radova koji se kroz diskurs sjećanja bave istraživanjima jugoistočne Europe, i dalje se samo manji broj radova bavi rodnom tematikom.

Prema Johnu Locku, identitete uvijek konstruiramo i dekonstruiramo sjećanjem; sjećajući se i suprotstavljajući negdašnjeg sebe spram današnjeg sebe, stoga sjećanja žena na njihove živote u raznim trenutcima prošlosti sudjeluju u višeslojnim oblikovanju njihovih identiteta. (Erl 2008:6) Vrlo je važno imati na umu političke i psihološke poticaje za odabir i korištenje društvenog sjećanja u konstrukciji identiteta. Kada reprezentacije prošlosti ne bi imale takve poticaje, bile bi one odbačene tradicije ili eventualno tek moguća društvena sjećanja budućnosti, no ne i društvena sjećanja ovog trenutka (Kansteiner 2002:184). Fragmentirana, idealizirana, gruba i teška, zaboravljena ili izmijenjena, svaka prošlost o kojoj sam čula od mojih kazivačica obilježena je vlastitim interpretacijama sjećanja koja se uklapaju u narativ svake od njih. Moje kazivačice su, gledajući prema prošlosti, birale sastavnice svog identiteta tumačeći zašto su upravo one dio njihovog *ja*, kako su na njih utjecale i što su iz njih naučile. Da uniformna sjećanja na razini čitave grupe, ovdje u prvom redu žena, ne postoje, no da se ona u velikoj mjeri koriste za formiranje drugih manjih jedinica koje onda dijele sjećanja na „dobra stara vremena“ ili oprečna, „grozna vremena“, ispričala mi je jedna moja sugovornica:

„To da je bilo dobro ili loše, to su zapravo naslijeđa. To su naslijeđa, znate, to su naučili u svojoj kući. To ima veze s politikom, najviše. Najviše s politikom i (...). kak' bi ja rekla... Zato što podržavaju više drugu ovu vlast. Evo sad se to vidi i na ovim izborima. To... Tvoj tata je bio ovo, moja mama je bila ono. Mislim daj više, podvucimo crtu i idemo naprijed. To mene nekak' najviše smeta jer to vas koči.“.

Moja kazivačica, u ovom odgovoru koji mi je dala, vrlo je spretno detektirala izvore diskrepancija u sjećanjima na ista, no nekima dobra, nekima loša stara vremena, u legitimaciji postojećih politika. Zakašnjela sjećanja i debate oko negativnih značenja prošlosti češće su vezane za aktualne političke prilike i interese nego što su to direktne manifestacije iskustava iz prošlosti (Kansteiner 2002:187).

Kao pojedinci sposobni smo upisivati mnoštvo značenja istom tekstu, neovisno o jasnoj retorici ili subverzivnim značenjima koja on nosi, a ovisno o tome kakva nama odgovaraju da budu. Razni spomenici, knjige i filmovi, koliko god jasnu rekonstrukciju prošlosti nosili, mogu nestati iz sjećanja zajednice ukoliko njihova verzija prošlosti ne nađe način da korespondira s današnjom. Upravo zbog toga *Knjiga za svaku ženu* predstavlja mjesto sjećanja na socijalističko društveno uređenje, u sjećanjima i naracijama žena koje i danas nalaze dijelove knjige kojih će se sjećati i kojima će davati značenja (Kansteiner 2002:192). Neosporno je kako *Knjiga za svaku ženu* predstavlja mjesto sjećanja, no iako su sve čitateljice iste knjige, moje kazivačice ne predstavljaju kohezivnu zajednicu interpretatora knjige. Iako jedna reprezentacija prošlosti ne može prikazati stvarnost socijalizma, na antropolozima je zadatak da se posvete prikupljanju svih glasova koji o socijalizmu mogu govoriti i time graditi njegovu jasniju sliku.

LITERATURA:

ASSMANN, Aleida. 2008. „Canon and Archive“. U *Cultural Memory Studies*, ur. Astrid Erll i Ansgar Nünning. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

ASSMANN, Jan. 2006. „Kultura sjećanja“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

BENIĆ, Kristian. 2014. „Sam svoj majstor“. U *Plan B*, 23. lipnja. <http://planb.hr/sam-svoj-majstor/> (pristup dana 20.01.2020.).

BEAUVOIR, Simone de. 2016. *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak.

BERGER, Peter L. i Thomas LUCKMAN. 1967. *The Social Construction of Reality. A Treatise in Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday & Company.

BRACEWELL, Wendy. 2012. „Eating up Yugoslavia: Cookbooks and Consumption in Socialist Yugoslavia“. U *Communism Unwrapped*, ur. Paulina Bren i Mary Neuberger. New York: Oxford University Press.

CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus, Biblioteka Electa.

ČAČINOVIĆ, Nadežda. 2000. *U ženskom ključu*. Zagreb: Centar za ženske studije.

DOBRIVOJEVIĆ, Ivana. 2014. „Na radnom mestu“. U *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*. ur: Neda Knežević. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije.

DIJANIĆ, Dijana, MERUNKA-GOLUBIĆ, Mirka, NIEMČIĆ, Iva, STANIĆ, Dijana. 2004. *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.

ERIKSEN, Thomas Hylland. 2007. „O potrebi za angažiranom antropologijom“. *Zarez*, 3. svibnja. <http://www.zarez.hr/clanci/o-potrebi-za-angaziranom-antropologijom>. (pristup

20.01.2020.).

ERLL, Astrid. 2008. „Cultural Memory Studies: An Introduction“. U *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

FANON, Frantz. 2008. *Black Skin White Masks*. London: Pluto Press.

GALIĆ, Branka. 2002. „Moć i Rod“. U *Revija za sociologiju*, Vol. 33 br. 3-4, str. 225-238.

GALIĆ, Branka. 2011. „Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije“. U *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj*, ur. Željka Kamenov i Branka Galić. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske.

GALJER, Jasna, Sanja **LONČAR** i Tihana **RUBIĆ**. 2018. „Društvena uloga radničkog narodnog sveučilišta «Moša Pijade» (RANS)“. U *Andragoški Glasnik*, Vol. 22 br. 1 (2018), str. 17-26.

GAZETIĆ, Adisa. 2009. „Patrijarhat nekad i sad: Tranzicija i tradicijski obrasci“, U *Tranzicija*, Vol. 10 br. 21–22.

GOTAL, Mihovil. 2010. „Crveno vs. crno – utjecaj politike na život stanovnika lovinačkog kraja“. U *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, Vol. 37 br. 1 (2010), str. 189-226.

HALBWACHS, Maurice. 1980. *The Collective Memory*. New York – London: Harper i Row.

HALL, Stuart. 2006. „Kome treba identitet?“. U *Politika teorije: Zbornik radova iz kulturalnih studija*, ur. Dean Duda. Zagreb: Disput, str. 357-374.

HAVILAND, William A. 2002. *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 2008. *Dom i Svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*. Zagreb: Centar za ženske studije.

JANJETOVIĆ, Zoran. 2010. „Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji“. U *Studia*

lexicographica, Vol. 4 (2010) br. 1 (6), str. 33–59.

KANSTEINER, Wulf. 2002. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies“. U *History and Theory*, Vol. 41/2, str. 179-197.

LAMB, Sarah. 2015. „Generation in Anthropology“. U *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol. 9, str. 853–856.

LUTHAR, Breda i Maruša **PUŠNIK**, ur. 2010. *Remembering Utopia: The culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington: New Academia Publishing.

MAJCEN, Vjekoslav. 1987. „Filmski fond škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar« u Kinoteci Hrvatske“. U *Arhivski vjesnik*, Vol. 30 (1987), str. 71-88.

MILL, John Stuart. 2000. *Podređenost žena*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije: Problematika mjesta“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

ORTNER, Sherry, 1996. *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture*. Boston: Beacon Press.

POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

RUBIĆ, Tihana. *Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

SALITOT, Michelle, Martine **SEGALEN**, Françoise **ZONABEND**. 2002. „Antropologija srodstva i suvremena društva“. U *Drugi i sličan: Pogledi na etnologiju suvremenih društava*, ur. Martine Segalen, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, str. 105–118.

SENJKOVIĆ, Reana. 2008. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

SIMIĆ, Mima. 2004. „Teen i kreacija ženskog identiteta“. U *Quorum*, Vol. 20 br. 2, str. 210-235.

SKLEVICKY, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga.

SLOCUM, Sally. 2008. „Woman the Gatherer: Male Bias in Anthropology“. U *Anthropological Theory: An Introductory History*, ur. R. Jon McGee i Richard L. Warms. New York: McGraw-Hill, str. 435-442.

SPAHIĆ, Aida, Amila **ŽDRALOVIĆ** et al. 2014. *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE.

SPEHNJAK, Katarina. 1997. „Hrvatsko seljačko prosvjetno društvo »Seljačka sloga« 1945.-1950.“. U *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 29 No. 1, str. 129-145.

SVENVOLD, Mark. 2015. „The Disappearance of the Instruction Manual“. U *Popular Science*, 26. veljače. <https://www.popsci.com/instructions-not-included/> (pristup 20.01.2020.).

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Sanja **POTKONJAK** i Tihana **RUBIĆ**. 2016. *Misliti Etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

ŠTAMBUK, Maja. 1983. „Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva“. U *Sociologija sela*, Vol. 21(1983), br. 1-3 (79-81), str. 25-37.

VERDERY, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next*. New Jersey: Princeton University Press.

IZVORI:

CHLOUPEK, Drago, ur. 1952. *Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Seljačka sloga.

CHLOUPEK, Drago, ur. 1955. *Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Seljačka sloga.

DIJANIĆ, Dijana, Mirka **MEHUNKA-GOLUBIĆ** et al. 2004. *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.

SMOKVINA BORANIĆ, Čuča, ur. 1971. *Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

SMOKVINA BORANIĆ, Čuča, ur. 1981. *Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

SMOKVINA BORANIĆ, Čuča, ur. 1983. *Knjiga za svaku ženu*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

STOJAKOVIĆ, Gordana, 2014. *Ida Sabo: Sjećanje o ženama u radničkom pokretu, NOB-u i AFŽ-u Jugoslavije i Vojvodine* (<http://www.maz.hr/2014/04/30/intervju-s-idom-sabo-sjecanje-o-zenama-u-radnickom-pokretu-nob-u-i-afz-u-jugoslavije-i-vojvodine/>, posjećeno 9. studenog 2019. godine).

VUJNOVIĆ, Danica. 1982. *Popravite sami*. Ljubljana – Zagreb: Mladinska knjiga.

FILMSKI MATERIJAL:

Crni film (1971.), Želimir Žilnik, red.

Od 3 do 22 (1966.), Krešo Golik, red.

Knjiga za svaku ženu: kvalitativna analiza konstrukcija ženskih identiteta u (post)socijalizmu

SAŽETAK:

Ovaj rad bavi se različitim načinima konstruiranja ženskih identiteta socijalističkog vremena kroz analizu sjećanja žena na život u socijalizmu iz postsocijalističkog društvenog konteksta. Narativi prikupljeni metodom otvorenih intervjua analizirani su usporedno s analizom knjige *Knjiga za svaku ženu*. Cilj rada bio je, iz konteksta postsocijalizma te koristeći primarno teorijske alate društvenog sjećanja, istražiti ženska iskustva života u socijalističkoj Jugoslaviji, odnosno sjećanja žena na život u socijalizmu, uspoređujući subjektivno žensko iskustvo s velikim brojem smjernica koje je ženama davala *Knjiga za svaku ženu*. Analiza je oblikovana tako da je osjetljiva na povijesne, političke i kulturne razlike, uzimajući u obzir modele kulturno-historijskog diskursa.

Ključne riječi: žene, identitet, socijalizam, sjećanje, *Knjiga za svaku ženu*

The Book for Every Woman: A Qualitative Analysis of the Construction of Female Identities in (Post)Socialism

SUMMARY:

This paper examines the various ways of the construction of female identities during the time of Yugoslav socialism. This is achieved through an analysis of documented recollections of women who have lived in socialist Yugoslavia, now speaking from a postsocialist perspective. The collected interviews are, furthermore, analyzed alongside the so-called *Book for Every Woman* in order to examine the female experience in socialist Yugoslavia as it relates to women's personal recollections and experiences, on the one hand, and to the large number of systemic social norms and guidelines for women, outlined in *The Book for Every Woman*. This paper also takes into account the historical, political and cultural distinctions of the contexts in question, inseparable as they are from complex discursive systems and practices.

Keywords: women, identity, socialism, memory, *The Book for Every Woman*